

VII. RESULTATS

A) TESTIMONIS HISTORICOMÈDICS I HISTORICOCIENTÍFICS

En este apartat s'exposen i comenten fragments i diàlegs dels sainets escalantins, classificats en funció del tema que es representa en escena. Quan convé es tracta també el vocabulari relacionat, però per a evitar reiteracions i repeticions de la informació en estos casos no es dona la cita completa. Per a situar estos térmens caldrà, puix, consultar el llistat alfabètic del lèxic.

1. Conceptes

1.1. Influència de la medicina acadèmica i d'uns altres sistemes

1.1.1. El llenguatge mèdic

- L'existència d'un llenguatge —registre lingüístic— específic de la medicina i uns altres camps del coneixement que presenta diferències amb el registre comú és un fet conegut al que nos enfrontem diàriament. Forçat en part per les necessitats d'usar una terminologia precisa i unívoca, idealment neutra, a l'hora de designar conceptes molt més matisats que els que es donen en la vida quotidiana, l'ús d'este registre està íntimament lligat al domini del camp del saber que li és propi. En el cas de la medicina, usar este registre amb propietat és esperable i exigible als agents sanitaris. Servix, per tant, com a “marca” que identifica el parlant dins d'una categoria professional prestigiada. Valentí, un barber que apareix en *La falla de Sen[t] Jusep* n'és conscient, i tractarà, amb poca fortuna, d'usar paraules tècniques per a demostrar als seus veïns la seua perícia en la matèria:

VALENTÍ: Yo vengo de haser ahora / una operación [sic]...

D.GREGORIO:[Apart] ¡Aprieta! / ¡Quizá algún asesinato!

VALENTÍ: Patrisia la carbonera / aquí tenía una lupia / sucotánea, así de gruesa; / si no es por mí, no se cura. / Lo mismo que la pasiega; / en la requión de los gánguilos / le salió...¹

¹ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 634-635, v.117-126.

L'ús de *sucotánea* —per *subcutánea*— i els *gánguilos* —per *ganglios*— demostra la falta de domini d'un llenguatge que, per falta de formació, no coneix bé, cosa que tornarà a demostrar poc més avant en dir *higopondrio* per *hipocondrio*:

VALENTÍ: En seguida tens que anar / a posar-li sangoneres / al so Blai, el pilotero; / té una inflamació en lo ventre... / Atén: que li les apliques / cap a l'higopondrio. Em pense / que el tornarem a sangrar.²

- El prestigi de la ciència com equivalent a saviesa el trobem en un fragment de *Jeroni i Riteta*. En esta obra Serapio, fill de Miquel el pastisser, pretén festejar Riteta i no dubta a usar paraules altisonants per a impressionar el pare i la filla.

PEPE: [...] l'escala / és un poquet pesaeta.
 SERAPIO: ¡En efecto, no es muy rauda!
 MIQUEL: ¡Rauda! (Aparte a Pepe.)
 PEPE: ¡a empome... (Idem.)
 MIQUEL: ¡Quins termes / té tan científics!³

Com és propi d'Escalante, el joc lingüístic servirà per a desemmasquerar la falsa erudició de Serapio i posar en ridícul el pare: ni *rauda* es pot aplicar a una escala ni és una paraula científica. Cal notar, a més, com Serapio usa el castellà en voler donar-se aires de sabut.

- Efectivament, l'ús del castellà com a llengua de la ciència queda palés en la intervenció de Juanito, estudiant de medicina molt particular que acovardix el personal amb el seu vocabulari ple de tecnicismes que, deixant a banda la cacofonia intencionada, estan en general correctament usats:

JUANITO: Amiga simpática: / la humanidad climatérica / no me deja respirar. / Vengo de ver a un hidrópico, / a un asmático, un anémico, / un reumático, un tortícolis / y aún estoy sin almorzar.
 PACA: Se acredita usted.
 MATILDO: A este gábula / io a penes li entenc dos síl·labes: / les solta aixina a descàrregues.⁴

- Matildo protesta, amb tota la raó, per l'abús d'un llenguatge que evidentment no és capaç d'entendre i que té la claríssima funció de donar respectabilitat a les prescripcions de Juanito, les quals no són massa ortodoxes:

JUANITO: Su naturaleza anémica, / es fácil de comprender / que reclama mucho tónico. / La bucólica, o más bien, / alimentación opípara, / sólida.
 MATILDO: ¡a escomencem / en esos ásperos términos / exóticos que no entenc.⁵

- Com a prova del pas del llenguatge mèdic i científic al registre usual tenim alguns tèrmins generals ben reveladors: *anatomia*, *catedràtic*, *ciència*, *científic*, *climatérica*, *corrosivo*, *equinocsial*, *farmacopea*, *geografia*, *inventor*, *línea recta*, *mapa*, *medicina*,

² *Ibid.* (S10) 1870: 643, v.395-401.

³ *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 959, v.193-197.

⁴ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1762-1763, v.455-465.

⁵ *Ibid.* (S37) 1880: 1771, v.748-755.

naturalea, *pelito agrónomo*, *síntoma*, *terapèutica*, *patològic*, *pronòstic*, *òptic*, *òxid hídric* (correctament identificat amb l'aigua, si bé actualment usaríem una altra nomenclatura), *señal*, *síntoma*, *sulfúric*, i *veterinària*. Que algunes paraules apareguen deformades cal atribuir-ho a l'efecte còmic buscat per l'autor més que a la seua ignorància. De fet, junt al vulgarisme *otomia* apareix la correcta *anatomia*.

1.1.2. Difusió d'idees mèdiques acadèmiques o d'uns altres sistemes mèdics⁶

Quan parlem de la difusió o conservació dels sabers mèdics⁷ en els estrats populars de la societat general, tant si es tracta dels sabers acadèmics occidentals com si parlem dels d'uns altres sistemes mèdics, no s'ha de pretendre, evidentment, trobar teories elaborades o doctrines complexes. Cal, més bé, esperar la interpretació que de les mateixes ha fet la gent a partir dels elements que ha assimilat progressivament pel contacte inevitable entre els agents sanitaris i la societat general. A més, hem de comptar amb l'efecte del temps, que va diluint la memòria, i de les interferències pròpies de la influència d'uns altres sistemes mèdics. El sincretisme, la reinterpretació i la pròpia deformació que el procés de divulgació comporta donen lloc a una col·lecció d'influències no sempre coherents que no obstant això influïxen i modulen la manera de la gent d'enfrontar la salut i la malaltia.

Els retalls obtinguts de les obres escalantines permeten donar una visió, per més que necessàriament superficial, de la persistència d'idees mèdiques que a sovint es relacionen amb el galenisme, en aquell temps ja en franca retirada. Puix que en realitat tota la secció dedicada als *Testimonis* se n'ocupa d'açò, en este apartat segueixen unes breus pinzellades d'aquells aspectes més genèrics i que no es desenrotllen específicament més avant.

1.1.2.1. Concepte de “naturalea”.

No podem fer-nos una idea exacta del significat que “naturalea” té per a Escalante ja que sols comptem amb un parell de mencions. En tot cas, coincidixen a senyalar la *naturalea* com l'essència o conjunt de condicions i atributs propis del ser humà, que ve donada per naixença —és a dir, per *natura*—.

SUSANO: Sobre ser flux de nervis, / no tinc pacència / ni salut p'a sostindre / tanta incumbència. / Hi ha qui aprofita... / pero io sóc molt dèbil / i tot m'enfita. [...] Sóc d'una naturalea / tan dèbil i tan mesquina...⁸

⁶ Vid. també l'apartat dedicat a la *Salut delicada*.

⁷ Les consideracions respecte de la medicina servixen plenament per a la ciència en general.

⁸ *La sastresseta*. (S03) 1867: 267, v.211-221.

La natura de la persona com a individu explica la seua forma de ser. Per això Paca defén Juanito, l'estudiant de medicina que la tracta, al·ludint a la pròpia naturalea i a les dificultats que planteja el seu coneixement.

QUINTÍN: En la seua terapèutica / poc menjarà el boticari.

PACA: La meua naturalea, / hu diré per totes bandes, / ningú com ell la comprén.⁹

En el mateix sentit he trobat l'expressió *talent natural*, referida a la complexió física de Serapio, el fill de Miquel:

MIQUEL: Io li diré, eixa grossària... / com és talent natural / el seu, pot créixer la panxa.¹⁰

1.1.2.2. Teoria humoral

La doctrina humoral és una complexa construcció especulativa que, arrancant del sistema dels quatre elements que formen les coses naturals desenrotllada per Empèdocles, va rebent diverses aportacions fins arribar al seu cim amb la reelaboració i perfeccionament fets per Galé. El galenisme perviurà hegemònic, a través de diverses modificacions conseqüència del devindre històric, fins el Renaixement, època en què començarà una lenta però imparabile erosió dels seus postulats que no acabarà fins al segle XIX amb la consolidació de la medicina moderna tal com l'entendem actualment. No obstant això, la seua influència ha tingut tal magnitud que no és gens difícil trobar-la en l'actualitat com a recialles del llenguatge viu o en actituds i nocions sobre la salut i la malaltia.

Galé distingix quatre humors (*khymós*) bàsics, cadascú dels quals és suport i agent de dos qualitats (*dynámeis*) elementals. Així, tenim la sang (humor calent i humit), la flegma o pituïta (fred i humit), la bilis groga o còlera (calent i sec) i la bilis negra o malenconia (fred i sec). Estos humors són components elementals, no cossos empíricament observables, que se barregen (*krasis*) i segons proporcions típicament diversificades donen lloc a les distintes parts macroscòpiques. Així, la sang macroscòpica no és l'humor *sang*, si bé est és l'humor predominant en el fluid que mana d'una ferida oberta. La sang és l'humor que té la primacia biològica¹¹.

He trobar diverses mencions als humors en general. Cal recordar que les expressions *estar de bon o mal humor* i els seus derivats beuen dels antecedent humorals i descriuen l'estat psicosomàtic, sovint momentani, que fa referència a una disposició

⁹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1756, v.258-260.

¹⁰ *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 961, v.264.

¹¹ Laín Entralgo, 1984.

afectiva de l'esperit o del temperament amb inclinació a l'alegria o a la tristesa (DEM). Inicialment es referien als humors que formaven el cos humà, però ja a l'Edat Mitjana passà a tindre el sentit actual ja que, d'acord amb la doctrina humoralista, el geni o condició de les persones estava determinat pels seus sucus (humors) vitals¹².

NÀSIA: ¡Mà que es necessita tindre humor / pe'a passar el temps d'eixa manera [...]!¹³

NÀSIA: ¡Xe, mà l'agüelo bascó, / quin humor!

RAFEL: A la vellea, / el dimoni sabater.¹⁴

MARIANA: Fa temps / que no ha tengut io notícia / de mon cosí Micalet. / ¡Me se posa un mal humor / quan ho pense!¹⁵

JOANO: No vinc d'humor, ¿hu has entés? / Conque no em soltes el bou, / perquè en poquet ne tinc prou.¹⁶

Tindrem ocasió de parlar a l'apartat corresponent dels efectes dels disgusts i les emocions en la salut, però és interessant fer notar com Viçantet al·ludix als humors quan el seu sogre li conta l'estat en què ha quedat la seua dona, a qui ha deixat per culpa de la sogra:

CÓRDULO: Diga-hu Inés, que pareix / el quadro de l'afflicció. [...] Pues, sin embargo, el dolor / la fa més interessant. / Pareix un àngel hermós. / Solt el cabell, desllenguïda, fluixa, sinse polisón. / Aquells ulls mirant al cel. / Aquell pit, alt... i angustíós / per lo pesar...

VIÇANTET: [Apart] Este tio / vol remoure'm els humors.¹⁷

- En el sentit d'estar enfurit tenim una al·lusió a l'humor negre. Cal fer notar que es tracta d'una desviació de la doctrina ortodoxa, que atribueix la fúria al predomini de la bilis groga o còlera. La bilis negra o malenconia donaria inhibició i fredor emocional. No serà l'única ocasió en què vejam esta classe de desplaçament semàntic.

MIQUEL: ¡Bo estic io per a cantar! / Quant tinc el humor més negre...¹⁸

També la sang pot tornar-se "negra", com en l'exemple anterior.

TONET: Més negra que la pregunta / tinc la sang, i aguantaré... [...]

GRASIANO: Quansivol xansa al momento / t'ofén i t'envalentones.¹⁹

- Heus ací exemples dels altres humors, més coherents amb el galenisme tradicional.

Còlera i furor:

D.GREGORIO: ¡La cólera me enfurece! / Vamos.²⁰

¹² COROMINAS, 1983: 328.

¹³ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1095, v.48.

¹⁴ *Ibid.* (S21) 1874: 1107, v.415.

¹⁵ *Als lladres!* (S23) 1874: 1183, v.227.

¹⁶ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1430, v.167-169.

¹⁷ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1255, v.203b-228b.

¹⁸ *En una orxateria valenciana*. (S08) 1869: 576, v.688.

¹⁹ *El trovador en un porxe*. (S11) 1870: 679, v.202-207.

²⁰ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 655, v.787-78.

La melsa, orgue que el galenisme considera propi de la bilis negra —humor fred i sec—, ha passat en el llenguatge col·loquial a significar indolència i tardança. Es este fragment Tomasa li tira en cara a Dolores el poc interès i la poca passió que posa en representar el seu paper com a actriu d'un drama.

DOLORES: "¡Desdichada!" / ¿Com? (Preguntándole al apuntador.)

TOMASA: Pareixes melsa freda. (Dentro.)

GUILLERMO: Hombre, apunte usted mejor. (Al apuntador.)²¹

O esta altra intervenció, en la que Paca recrimina el seu home per la calma o lentitud amb la que actua:

PACA: Volies tornar per l'aire, / i al cap de mitj[a] hora véns. / ¡Quina melsa!²²

També la sang està present en les emocions. L'alteració de la mateixa repercutix en tot l'organisme.

JOANO: ¡Traïdor! I que és menester / serenitat per a fer / en una fallanca el resto.

GASPARET: Segons té un home la sang... / ¿Vosté veu? Io me sent batre / quan tinc un cinquanta-quatre, / i en seguida em torne blanc.²³

1.1.2.3. Propietats de la sang

- He trobat diverses mencions a la sang. D'acord amb la primacia biològica concedida pel galenisme, esta es considera un símbol de l'energia o força vital, per la qual cosa les alteracions figurades de la sang servixen per a referir-se a determinades característiques de les persones. Per exemple, al seu valor o a la seua covardia. Gaspar, en *La sastresseta*, sense massa convicció diu tindre suficient *sang freda* —serenitat o domini de sí mateix— per a batre a colps sense alterar-se al jove que va darrere de la xica que vol esposar²⁴.

GASPAR: ¿Creu vosté que si el trobara / me faltaria sang freda?²⁵

En sentit oposat he trobat *tindre la sang massa viva* —és a dir, alterar-se fàcilment—, que és l'excusa que posa Milotxa quan fanfarroneja per a explicar una baralla que tingué:

MILOTXA: Estiguí anit / molt prim que no me tancaren.

BALTASAR: ¿I això?

MILOTXA: La sang massa viva... / En una bronca que armàrem, / d'una galtà li desfiu / a un polissero les barres.²⁶

²¹ *El trovador en un porxe*. (S11) 1870: 694, v.629-631.

²² *Corruixetes*. (S37) 1880: 1762, v.434.

²³ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1441, v.532-538.

²⁴ *La sang freda* es deuria a un excés de flegma o pituïta, que com hem dit s'associaria a la fredor d'esperit i la calma.

²⁵ *La sastresseta*. (S03) 1867: 274, v.499-500.

²⁶ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1916, v.291-296.

Per contra, tenim *Poca-sangre*, personatge que rep este malnom per ser un acovardit sense espenta que fuig al primer soroll:

AA: Aparece Poca-sangre por la derecha, y al oír el ruido del bofetón, huye por la misma puerta.²⁷

- Relacionada amb esta concepció de la sang com a força vital està una expressió molt viva en valencià que podem trobar en Escalante: tindre la *sang d'orxata*, referida a qui no té força ni espenta.

CUC: Tinc per sang aigua d'orxata.²⁸

De sentit equivalent és *tindre la sang de nap*:

BALTASAR: A no tindre sang de nap, / ningún ix en atre a pegar-se / i apreta a córrer.²⁹

Encara que també fa menció a la *sang d'orxata*, el següent fragment és interessant perquè Sebastiana, en *Les coentes*, fa menció a una idea molt estesa popularment: que els mosquits i uns altres insectes tenen predilecció per determinades persones —fan les faves més grans, per dir-ho col·loquialment— per tindre la sang “dolça” o més “calenta”:

SEBASTIANA: Aguarde que venga, pues, / la época de las pusas, / que ni acostá, ni de pie, / puede una vivir...

ARTEMISA: Mamà, / davant d'este cavaller...

SEBASTIANA: Amigo, como vosotras / no las sentís, pues tenéis / en cuenta de sangre, horchata... / y a mi me pasa al revés, / que en allegando el calor, / ¡uf!, ardo como un cuet; / las replego todas.³⁰

En la mateixa obra apareix l'expressió *tornar-se aigua la sang* en un sentit molt semblant al de tindre *la sang freda*. En este cas el parentesc —la sang— servix de motivació a Ramon per a socórrer la seua família a pesar de com l'han tractat de mal al llarg de l'obra:

RAMON: Per més que del meu auxili / no mereixcau la demanda... / tu, cunyà... i elles, nebodes... / La sang no es pot tornar aigua.³¹

- Efectivament, la sang és també un sinònim d'estirp. En un sentit genèric es pot trobar *vindre de tal sang*:

BARBERA: Tu veges Plantilla com / se podia imaginar / vindre d'una sang tan noble.³²

ROSA: Desagraïda, / ¡quan tots devieu besar / la terra que io calcigüe! / Mes veniu de mala sang.³³

I també el recurs a la sang que *corre per les venes* servix per a expressar la mateixa idea:

TOMASA: Corre por mis venas sangre / miñona, i les valenties, / parlant d'elles, m'emborratxen.³⁴

²⁷ *Ibid.* (S41) 1884: 1934, v.AA.

²⁸ *L'agüelo Cuc.* (S32) 1877: 1585, v.460.

²⁹ *Matasiete, espantaocho.* (S41) 1884: 1929, v.715-717.

³⁰ *Les coentes.* (S47) 1895: 2139-2140, v.210-221.

³¹ *Ibid.* (S47) 1895: 2158, v.818-821.

³² *L'herència del rei Bonet.* (S38) 1880: 1795, v.326-328.

³³ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 477, v.79-82.

³⁴ *Matasiete, espantaocho.* (S41) 1884: 1929, v.702-704.

Probablement com a recialla de la concepció humoralista de la sang, he trobat al·lusions als efectes negatius que certes emocions tenen sobre la mateixa. Així, la irritació pot fer que la sang es *qualle* o es *podrixca*:

BARBERETA: De vore-la / tota la sang se me qualla.³⁵

LESMESS: Es ya una monomanía / y a mí me pudre la sangre.³⁶

I esta curiosa al·lusió a la sang *negra i rabiosa* pròpia de traïdors i envejosos:

PEPICO: Este còmic de la llegua / com no fa més que papers / de traïdor, té la sang negra / i rabiosa. Por supuesto, / contribuïx molt l'enveja; / al vore'm tan ben posat, / i ell tan adán, se mossega.³⁷

1.1.2.4. El cor, cau dels sentiments

- El cor ha segut considerat tradicionalment l'origen dels sentiments i les emocions. Les repercussions que les alteracions de les emocions sobre cor, que incrementa el seu ritme i la intensitat dels batecs, han facilitat la persistència d'esta associació, que a hores d'ara encara sovinteja a pesar d'estar àmpliament reconeguda la inadequació de la mateixa. En els sainets trobem abundants escenes d'amor en la que el cor està ben present, com ara estos dos fragments:

CASIANO: Enxisera, el cor s'inflama / i s'abrassa en lo meu pit.³⁸

SUNSIÓN: Parauletes com estes / al cor venien: / i a l'ouïr-te, les galtes / me s'ancenien.³⁹

- Molt característiques són també les corades o pressentiments, conviccions que senten que una cosa determinada va a ocórrer, a vegades positiva:

SEBASTIANA: ¡Salvaor! T'esperava / i el cor me dia / que tardar no podies; / ¡Ia veus si és ditxa! / Ell sempre anúncia / que està prop la persona / quan és volguda⁴⁰

I a vegades negativa, com quan Barbereta sospita que el seu nóvio va darrere una altra dona i el troba *in fraganti*:

BARBERETA: ¡És ell! ¡El meu cor ia hu dia...!⁴¹

- En general, el cor es considera un òrgan capaç d'actuar per ell mateix, normalment en contra de la raó. Així, trobem que és capaç de lluitar:

³⁵ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1110, v.519-520.

³⁶ *Tonico!* (S30) 1877: 1521, v.622-623.

³⁷ *Oros són trumfos*. (S34) 1878: 1649, v.206-212.

³⁸ *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 765, v.271-272.

³⁹ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 191, v.276-279.

⁴⁰ *La xala*. (S14) 1871: 815, v.483-489.

⁴¹ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1112, v.595.

CARMELITO: En les novel·les / que io ha llegit, no ha trobat / un ser cuyo corasón / luce com està luchant / el meu.⁴²

I de recordar:

TONET: Vullc que guarde en lo seu cor / memòria del meu voler, / ia que a l'últim... no puc fer / més que esclatar en un plor.⁴³

MARIANA: Encara recrea / guardar en lo pit / la dolça memòria / d'aquell temps tan feliç.⁴⁴

- El cor és considerat també depositari de les virtuts —també del mal, sols que d'això no n'he trobat cap diàleg—:

CARMELITO: Més que d'eixa casquivana / val del teu cor la noblea.⁴⁵

Per últim, cal recordar que esta especial consideració del cor el fa susceptible de valoracions materials —*cor d'or*— o de ser trencat, furtat, partit, etc:

ROMUALDO: Pues io en la meua parola / robí aquell cor de diamant.⁴⁶

1.1.2.5. La llum dels ulls

No està massa clara la interpretació que hem de donar a estos passatges en què es fa menció a la llum dels ulls. En el primer, Sunsió diu que se li'n va la llum dels ulls, la qual cosa es pot interpretar com la sensació de disminució del camp visual que precedeix un desmai:

SUNSIÓN: Tono meu: a eixos arrulls / tan feta estic, que quan faltes / se me'n va la llum dels ulls / i hasta el color de les galtes.⁴⁷

Més intrigant és este fragment:

BARBERETA: Que em falle la llum dels ulls, / si no dia en seguideta / en eixe home io me'n vaig / al cap del món, a l'Amèrica.⁴⁸

Barbareta, evidentment, vol dir que moriria quan parla de fallar la llum dels ulls. La qüestió és perquè usa “fallar”. Potser ens trobem davant d'una recialla de l'antiga concepció de la percepció. Segons l'aristotelisme, en la percepció no sols participa la llum, sinó que els ulls actuen sobre l'objecte, emetent uns vapors que existirien entre les túniques de l'ull i que s'irradiarien al cos observat, especialment quan es mira amb atenció⁴⁹. Cal tindre en compte que esta idea que els ulls poden actuar sobre els objectes externs està també involucrada en la popular superstició del mal d'ull.

⁴² *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1370, v.233-237.

⁴³ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 205, v.724-727.

⁴⁴ *Als lladres!* (S23) 1874: 1183, v.240-243.

⁴⁵ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1413, v.774b-775b.

⁴⁶ *La Moma*. (S22) 1874: 1140, v.45-46.

⁴⁷ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 188, v.190-193.

⁴⁸ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1108, v.447-450.

⁴⁹ BARONA, 1995: 25.

1.1.2.6. Doctrina del pus lloable

Resulta sorprenent trobar una mostra tan clara de la persistència, l'any 1895 (almanco així ens ho fa creure l'autor) de conceptes tan purament galènics com la doctrina del pus lloable. Segons esta teoria, la producció de pus i el seu drenatge espontani a l'exterior del cos seria una saludable manifestació de la força sanadora de la natura, que estaria expulsant els *humors* roïns de l'organisme. Així, la gent pot dir-li al pobre Senén que els seus florncos, vèrtoles —“*golondrinos*”—, (eri)*sipeles* i demás manifestacions purulentes són signes de salut, amb la particularitat que el seu metge opina igual. Congruentment, Sebastiana dirà al final del fragment que totes eixes dolences al cap no tenen importància. Val fer notar la menció a la sang “alborotada” pels disgusts com a causa de les eixides, probablement una altra recialla de la doctrina humoral. Encara que apareguen conceptes no estrictament relacionats amb la doctrina del pus lloable —que evidentment no es nomena explícitament—, he cregut convenient posar el diàleg sencer perquè crec que l'escena mereix una lectura íntegra.

Les coentes. (S47) 1895: 2147-2149, v.459-529.

SENÉN: ¡Apchí...! ¿Se han dejado abierta / la ventana?

SEBASTIANA: Tanqueu.

SENÉN: Tanquen. / ¿M'ha visto? Estaba suando.

ARTEMISA: No corre ni un pelo d'aire. (Cerrando la ventana.)

SENÉN: Las personas delicadas / como yo, deben cuidarse.

ROSARIO: ¡Dise que está delicao!

SEBASTIANA: ¡Qué bromozo es!

SENÉN: ¡Adelante!

SEBASTIANA: ¡Si da ustet salut al mundo!

ROSARIO: ¡Tan robustote!

ARTEMISA: ¡Tan ample!

SENÉN: Justamente ese es mi mal.

SEBASTIANA: ¿Eso es mal?

SENÉN: ¡Hi ha pe'a penjar-se! / Al verme com un llaüt, / tots ixen en la cantà / de desirme: "¡Hombre, usted está / reventando de salud!" / No saben lo que me abronco / de esta robustés insana, / que em costa cada setmana / mantindre més d'un floronco. / Porque esta cosecha impía / es en mi tan abundante / que siempre tengo sobrante / aun cuando reine sequía. / Lo bo és que em veuen patir / lleno de desinquietud, / y aún se atreven a desir: / "¡Tonto, pues si eso es salud!"

SEBASTIANA: Sierto.

SENÉN: Espere una meajita, / que no acaba aquí el bromaso: / hay ves que bajo del brazo / siento sierta picorita, / que al prinsipio no me altera, / pero als pocs minuts que passen, / ¡Cristo!, el sobaco em traspasen / en una aülla saquera... / Creyéndome en l'ataüt, / llamo a un médico, ¡yo trino!, / y ell dise: "Es un golondrino; / eso no es nada; es salud". / Y con la salud maldita / me té prop d'un mes perdut, / ¡afirmando que es salud / i cobrant-me la visita!

SEBASTIANA: Ustet abulta...

SENÉN: ¿Abultar? / Pues contarle de sipelas / y flusiones a las muelas / sería nunca acabar. / A mí, un pequeño disgusto, / cualquier impresión... No res. / que me demanen dine[r]s / o em donen de xansa un susto / en seguida me alborota / la sangre —pareix mentira—, / lo mismo que si bollira, / ¡y me hase sudar cà gota!

SEBASTIANA: Causarán impertinencias, / en ello todos convienen; / pero gravedad no tienen / esa clase de dolencias.

SENÉN: Tampoc són graves ni gravas, / y yo sé las desasones / que paso con los pruñones / y las salidas de favas. / En fi, váyase al veneno / mi salud...

SEBASTIANA: ¡Qué ingratitud!

SENÉN: Desde que tengo salud / no estoy ni dos días bueno.

ROSARIO: ¡En quant poc[a] aigua s'ofega!

SEBASTIANA: Claro. Yo me ajuegaría / que en casándose cambía.

Valga la frase de Senén per a situar el fracàs, almanco en este aspecte, de les velles doctrines galèniques: “*Desde que tengo salud, no estoy ni dos días bueno*”.

1.1.2.7. Difusió de pràctiques mèdiques

- A finals del segle XIII l’anatomia comença a separar-se de la tradició galènica en iniciar-se la pràctica regular de la dissecció de cadàvers humans, inicialment amb la intenció d’entendre millor les obres clàssiques, que eren llegides pels catedràtics mentre els ajudants anaven dissecant i mostrant als estudiants les peces que el professor indicava. He trobat un parell d’exemples en què s’al·ludix esta pràctica acadèmica:

FORTUNATO: ¿A que no sap este estoc / per a què el porte io? [...] Per a fer-li a vosté la / anatomia de la panxa.

QUINTÍN: ¿Este xicot / s'ha escapat d'alguna gàbia?⁵⁰

MILOTXA: Pues si no li pare al Tort / un quite, em fa l'otomia.⁵¹

- També he trobat una curiosa comparació que fa Viçantet de la seua sogra, a la que compara amb un furóncol i trau com a solució un conegut aforisme medicoquirúrgic:

VIÇANTET: Eixa sogra és un floronco / que m'ha eixit, de mala llei, / i no valen ni els empastres / ni el ingüent de canonet. / Tallar per lo sa és precís.⁵²

1.1.2.8. Magnetisme animal

En la segona mitat del segle XVIII l’austriac F.A. Mesmer desenrotllà una doctrina especulativa defensora de l’existència d’un magnetisme animal que, entre altres coses, justificava el fenomen hipnòtic. El mecanisme de l’hipnotisme va ser despullat en 1843 de qualsevol caràcter fantàstic per James Braid —introduïdor, per cert, del terme modern—, però popularment encara podem escoltar com els hipnotitzadors *magnetitzen* la gent. Escalante ens fa una divertida paròdia en *L’agüelo Cuc*, quan el dimoni Mespantofles intenta ajudar a Cuc usant el *magnetisme* per a que seduïxca Mergalita, sense èxit:

MESPANTOFLES: ¿Casar-se vol este bitxo? [Referint-se a Cuc] / Li hauré d'infundir més traça.

AA: Gesticula como magnetizándolos.

MERGALITA: ¿Qué tinc io...? Quins tremolins... / ¿Quin fred per fora, i per dins / quina calor que m'abrassa!

CUC: L'amor és, l'amor, lusero, / quien t'apreta en esos lasos / conque arrócate en los brazos / con tu amante caballero. (Queriendo abrazarla.)

MERGALITA: ¿Com...? ¿Se n'entra en les pedraes? (Evitándolo.)

CUC: Décate querer. (Insistiendo.)

MERGALITA: ¿Qui? ¿Io? / Llengua vaja, les mans no.

MESPANTOFLES: [Apart] ¿També io faré empastraes?

CUC: Ven aquí y no seas nesia.

MERGALITA: ¡Ca...! Li ha eixit la mula quita.

CUC: ¡Mergalita...! ¡Mergalita...!

MERGALITA: Mergalita, pren iglésia. (Entra en el pabellón, cerrando la puerta.)⁵³

⁵⁰ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1767-1768, v.636-641.

⁵¹ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1920, v.425.

⁵² *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1229, v.231-235.

⁵³ *L’agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1593, v.745-760.

1.2. Conceptes de salut i cosmovisió del cos

1.2.1. Sistema de valors

- No ha de sorprendre que la salut aparega com un dels bens més valorats. Açò queda clar en la següent intervenció de Tadea, que la posa per damunt de qualsevol altra consideració:

TADEA: Vaja tot al bordell; / sense tu, res me fa goig: / la salut és lo primer.⁵⁴

I en el mateix sentit parla Inés:

INÉS: Tampoc vullc io que se mate / treballant. [...]

VIÇANTET: Sí que treballe; / pero en l'ànsia de guanyar / pe'a que lluixques i gastes, / el treball no me fatiga. [...]

INÉS: Val més la teua salut / pe'a mi que totes les gales.⁵⁵

- La importància que se li dóna a la salut és fa evident si reparem que la primera cosa que fem en trobar una altra persona és saludar-la, és a dir, desitjar-li salut:

PEPE: Salut, / ¿està Barbereta en casa?⁵⁶

Encara que també és freqüent associar el benestar físic a l'econòmic:

PERICO: Salut / i pessetes pe'a gastar.⁵⁷

O desitjar llarga vida:

AA: Dichos y el tío Donís por el foro.

DONÍS: Muchos años que Carmelo / puga en vostés celebrar / els seus dies.

CHESINTO: Tío Donís, / gràcies.⁵⁸

Al cap i a la fi, "salut", "saludar" i "salutació" són paraules de la mateixa família. Així, el costum demana que quan trobem algú comencem habitualment interessant-nos per la seua salut i, en ocasions, de la seua família:

TONI: ¿Què tal de salut?

CALIXTO: Bé. Sempre / dient-li a la seua xica: / "Ja tinc ganes de conèixer / a ton pare".⁵⁹

Un altra possibilitat és preguntar si està o es troba bé:

MANUELA: ¡Oi! ¡Malaena, (Suponiendo que habla con alguien que hay en la casa de enfrente.) / no l'havia coneguda! / ¿Tots bons? Gràcies.⁶⁰

Encara que realment no s'espere una resposta al respecte.

RAFEL: ¿Com està vosté? Ignoràvem... / Passe i assente's.⁶¹

⁵⁴ Tadea la cossetera. (S45) 1895: 2072, v.248-250.

⁵⁵ Una sogra de castanyola. (S24) 1875: 1227, v.142-150.

⁵⁶ L'escaleta del dimoni. (S21) 1874: 1111, v.569.

⁵⁷ Endevina, endevinalla. (S25) 1876: 1295, v.207-208.

⁵⁸ Tres forasters de Madrid. (S27) 1876: 1367, v.139-142.

⁵⁹ Als lladres! (S23) 1874: 1192, v.491.

⁶⁰ El xiquet del Milacre. (S33) 1878: 1612, v.133-135.

⁶¹ L'escaleta del dimoni. (S21) 1874: 1102, v.251.

- És interessant cridar l'atenció que a sovint les respostes fan menció a l'aspecte físic més que a l'estat de salut pròpiament dit. Com vorem més avant, existix una clara correlació entre aspecte i estat.

FORTUNATO: En llicència de vostés. [...] ¿Vosté bo? / M'alegre; io, tan campante. / Cada dia més bonica / el ama de casa.⁶²

Sobre esta idea, ampliant-la al bon apetit, insistix Borja en el següent passatge:

BORJA: ¡Sinyor Melxor!
 MELXOR: ¡Tio Borja!
 BORJA: ¿Com va de salut?
 MELXOR: Templat.
 BORJA: ¿I les xiquetes?
 MELXOR: Tan guapes. / Vosté no cal preguntar: / sempre gros.
 BORJA: Gràcies a Déu, / menje com un animal.
 MELXOR: Això sempre hu ha segut, / menjaor... [Apart] Bon parroquià.⁶³

La relació entre salut i bon menjar es pot vore també en els convits de celebració, com ara en el que va a tindre lloc pel bateig d'*Un grapaet i prou*:

TONETA: Hui, els morros se lleparan / a la salut del padrí.⁶⁴

- De tota manera, Escalante ens mostra com la valoració de la salut pot variar entre diferents grups de gent. Així, entre els “pinxos”, les ferides —que tenen solució— no es consideren un problema de salut, sinó una prova ben estimada de valor i coratge.

MILOTXA: Pues si no li pare al Tort / un quite, em fa l'otomia. / Mire que aplegà a raspar-me...
 BALTASAR: Més honra; al fi un desgarró / s'apanya en un costuró.
 MATASIETE: Algú en tinc, puc alabar-me.⁶⁵

1.2.2. Valuació de la salut

Hi ha una sèrie de signes que popularment servixen per a indicar si una persona està bé, si està malaltussa o si hi ha motius per a preocupar-se i consultar un metge o un altre agent sanitari. Com he dit adés, l'aspecte físic i l'apetit van a ser dos punts claus, sense oblidar el vigor i la fortalea física. Per altra banda, cal destacar que ja en aquella època les coses naturals —no processades per l'home— es consideraven bones per a la salut. Com a mostra, esta intervenció del Tío Juan parlant del seu poble, Millares:

TÍO JUAN: Aquí todo sienta bien / porque esto es mu natural / y mu sano.⁶⁶

⁶² *Corruixetes*. (S37) 1880: 1758-1759, v.334-342.

⁶³ *Trapatroles*. (S44) 1895: 2031, v.63-70.

⁶⁴ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 402, v.707.

⁶⁵ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1920-1921, v.427-446.

⁶⁶ *El tio Cavi.la*. (S19) 1873: 1019, v.121b.

1.2.2.1. Aspecte i colors de cara

En general, he trobat que els colors de cara marcats —les galtes roges— o estar lleugerament per damunt del pes —estar lluït o de bon any— són els trets més definitoris d'*estar bé*.

DOLORES: [Apart] ¡Què lluït està i què roig!⁶⁷

Resulta curiós, no obstant, la diferent consideració que es fa en la ciutat o en l'ambient rural del color de la pell. Així, quan l'ama Tona ve d'Albuixec i es retroba amb Riteta en la ciutat, la primera cosa que fa és tirar en falta els colors de cara de la xica, que com diu Jeroni, estan *fascits* (consumits):

TONA: Filla meua, açò no et prova, / ¿i aquells colors tan eixits?
JERONI: Ací tots estan fascits.⁶⁸

Per contra, son pare de Riteta valora positivament el canvi:

PEPE: Tu despèdix-te / per a sempre d'Albuixec: / pareix broma i en dos mesos / que estàs en València, tens / atre cutis, atra cara...⁶⁹

Segurament els colors de què parlen siguen els característics del bronzejat de la pell, en aquella època més propi de la gent de camp i allunyat del l'ideal estètic del segle XIX, centrat en les dones pàl·lides i fràgils.

1.2.2.2. L'apetit

- En els sainets escalantins la salut està claríssimament relacionada amb l'alimentació. Es considera signe de salut tindre bon apetit i menjar de tot en abundància. Propi dels malalts o malaltussos és el desmenjament o la necessitat de privar-se de certs menjars considerats massa forts:

SUSANO: I si és io, gràcies a Déu / estic a on vosté me veu, / més fresc que una cama-roja. [...] A mi encara que algo endeble / no em fan por xulles rostides.⁷⁰

Estar gros —lluït— és considera saludable, i aprimar-se signe de malaltia o, almanco, de desmillorament:

MORENA: En dos mesos que no el veig, / ¡Jesús! ¿Com me s'ha quedat / tan arropit i tan lleig? / ¡De vore abans que tenia / aquell llustre i aquell greix!
MIQUEL: Més flac estic.⁷¹

⁶⁷ *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 523, v.453.

⁶⁸ *Jeroni i Riteta.* (S18) 1872: 963, v.346-348.

⁶⁹ *Ibid.* (S18) 1872: 995, v.52-55.

⁷⁰ *La sastresseta.* (S03) 1867: 279, v.651-657.

⁷¹ *En una orxateria valenciana.* (S08) 1869: 574, v.610-614.

- En este graciós fragment de *Tres forasters de Madrid* Escalante se n'aprofita de les idees del públic sobre la salut —menjar i estar gros— per a satiritzar el comportament del *foraster* Don Torcuato, que en contra de les evidències afirma estar preocupat perquè el seu apetit pareix insaciable:

PRISCA: ¿Y qué dice usted de bueno, / amiguito?
 POMERA: ¡Que me admira / ver el modo que ha engruesado / su esposo!
 CHESINTO: [Apart] Això és un llaüt.
 PRISCA: Pues goza poca salud.
 POMERA: ¡Caramba!
 TORCUATO: Estoy alarmado.
 POMERA: Pues las trazas... ¿Qué motivo / tiene?
 PRISCA: Como que desea...
 TORCUATO: Es preciso que me vea / hoy mismo un facultativo. / Hombre, acabo de almorzar, / y ésta lo puede decir, / no hago más que concluir / y volvería a empezar.
 POMERA: Vaya, deje que me ría.
 BALTASARA: ¡Diu que està enfermo!
 TORCUATO: No es guasa.
 CHESINTO: [Apart] Pues podies en ta casa / passar eixa malaltia.
 POMERA: Que desesperado se halle / cuando de salud es indicio... / Tal vez el mucho ejercicio...
 TORCUATO: Aún no he salido a la calle.⁷²

Com diu Pomera, l'excés d'apetit és considerat signe de salut o, en tot cas, producte de fer massa exercici. Efectivament, trobem que per a obrir la gana no hi ha res com un bon passeig:

VIÇANTET: A pendre l'aire. / Pegarem un passegat / mano a mano, i farem ganas / de dinar.⁷³

1.2.2.3. La força i el vigor físic

La singular desvergonya dels *forasters* de Madrid permeten il·lustrar com estar fort (com un bou) és signe de salut i s'oposa a la impressió que Torcuato vol donar d'estar delicat:

BALTASARA: Les haré luego / un refresco.
 TORCUATO: Unas chuletas / quisiera yo.
 PRISCA: Se halla un poco / delicado, y a él le prueban...
 CHESINTO: ¿Delicado? Pues està / com un bou.⁷⁴

Altres maneres d'expressar açò tenen el matís de l'agilitat. Així, Casiano es defén de les insinuacions que ja és massa vell per a casar-se argumentant estar encara arriscat i *pito*:

CASIANO: És queestic prou arriscat; / prou pito.
 MARCEL-LINA: Si està més àgil...⁷⁵

⁷² *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1403-1404, v.483-504b.

⁷³ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1228, v.196.

⁷⁴ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1377, v.444-448.

⁷⁵ *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 764, v.219-221.

Uns altres tèrmenes que apareixen implicant força i vigor són: *tindre espenta*, *ser un home de ferro*, les comparacions amb el bou, les penyes, o personatges com Hèrcules i Samsó, etc. Tenen sempre valoració positiva.

1.2.3. Salut delicada

- Podríem dir esquemàticament que entre la salut i la malaltia s'hi troben dos “estats” solapats. Un és la salut delicada, que s'entén com l'estat en què per motius diversos la persona no està en condicions de resistir igual que en condicions normals; l'afectat s'ha de privar d'algunes coses o anar amb compte amb algunes altres però en general pot fer vida normal. L'altre serien les dolences que per no impedir el normal desenrotllament de l'activitat de la vida diària s'acceptaven com a tolerables. Cal recordar que per a les classes populars de l'època el factor econòmic —i estructural— dificultava l'accés amb assiduïtat a l'assistència mèdica reglada.

- Trac ací dos fragments significatius d'estos “estats”. En el primer, de *Tres forasters de Madrid*, una carta anuncia que la salut delicada de D. Torcuato pot contraindicar el viatge de Madrid a València —que ja es podia fer en tren—. A l'apartat dedicat a l'apetit com a signe de salut hem tingut ocasió de comentar com la salut delicada també justifica una dieta especial.

CARMELITO: "Si la delicada salud de Torcuato y el deseo de conocer al señor de Ferrís no fueran motivos suficientes para hacernos desistir de nuestro viaje a Francia, llega en este momento a mis manos la amable invitación de usted [...]"⁷⁶

- El segon fragment ja ha segut citat en parlar de la doctrina del pus lloable, però crec convenient insistir ací en dos aspectes. Per una banda, la salut delicada de Senén l'obliga a cuidar-se evitant les corrents d'aire —pels constipats— i els disgusts —que li *alboroten* la sang i li produïxen infeccions vàries—.

SENÉN: ¡Aphí...! ¿Se han dejado abierta / la ventana?

SEBASTIANA: Tanqueu.

SENÉN: Tanquen. / ¿M'ha visto? Estaba suando.

ARTEMISA: No corre ni un pelo d'aire. (Cerrando la ventana.)

SENÉN: Las personas delicadas / como yo, deben cuidarse.

[...]

SEBASTIANA: Ustet abulta...

SENÉN: ¿Abultar? / Pues contarle de sipelas / y flusiones a las muelas / sería nunca acabar. / A mí, un pequeño disgusto, / cualquier impresión... No res. / que me demanen dine[r]s / o em donen de xansa un susto / en seguida me alborota / la sangre —pareix mentira—, / lo mismo que si bollira, / ¡y me hase sudar cà gota!⁷⁷

I per una altra, l'escàs valor que li mereixen a Sebastiana els patiments de Senén.

⁷⁶ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1373, v.Esc. VIII.

⁷⁷ *Les coentes*. (S47) 1895: 2147-2149, v. 459-464, 503-514.

SEBASTIANA: Causarán impertinencias, / en ello todos convienen; / pero gravedad no tienen / esa clase de dolencias.⁷⁸

Que evidentment no pensa igual:

SENÉN: En fi, váyase al veneno / mi salud... [...] Desde que tengo salud / no estoy ni dos días bueno.⁷⁹

1.2.4. Interpretacions populars

- Una de les idees més arrelades en la cultura mèdica popular és la presència durant la gestació de *desitjos* —*antojos* en castellà— de l'embarassada que si no són satisfets deixen marques característiques en la pell i que en realitat són angiomes, malformacions arteriovenoses sense transcendència clínica però que en ocasions tenen una gran repercussió estètica. Pel seu color i la seua forma solen rebre noms al·lusius, normalment “fraula” —o el castellanisme “fresa”—

MATIETES: [...] me fa / un efecte extraordinari / la fresa que té en la barba: / algun desig de sa mare.⁸⁰

o, com apareix en *Els nòvios...*, “sorolla”, esta volta amb un caràcter clarament negatiu.

BENITO: Diga'm, ¿això de la barba / és llúpia?

RUFINA: Açò, una sorolla.

BENITO: ¿Com sorolla?

FERMÍN: No l'enganya: / és un desig que sa mare / tingué.

BENITO: Devia menjar-se-la; / no l'afavorix.⁸¹

Esta interpretació es relaciona amb el suposat poder d'influència de la imaginació materna en la concepció i formació del fetus.

- Més que una concepció mèdica real, la menció a un “os” en el ventre és una manera irònica de referir-se a qui no és amic del treball, volent dir que tal aberració anatòmica li impedisca doblegar-se —*acatxar el llom*— per a fer treballs pesats —com els propis de l'horta—.

GRATINIANO: Pero, en fin, oros son triunfos. / Com me case io en l'agüela... / justament tinc io un os / en lo ventre, que no em deixa / acatxar el llom; de modo / que a mi me vindrà de perla...⁸²

Un significat equivalent tindria la impossible *migranya en lo sagí* de la que es queixa Facundo.

MARIANA: Ell veu que Facundo / se queixa d'una migranya / en lo sagí, que no el deixa / acatxar el llom.⁸³

- Roncar fort apareix en este fragment associat a les picades dels mosquits.

⁷⁸ *Ibid.* (S47) 1895: 2149, v.515-518.

⁷⁹ *Ibid.* (S47) 1895: 2149, v.523-526.

⁸⁰ *Trapatroles.* (S44) 1895: 2036, v.237-240.

⁸¹ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1717, v.268-273.

⁸² *La falla de Sen[t] Jusep.* (S10) 1870: 632, v.45-50.

⁸³ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1540, v.22-26.

MANUEL: Mà el bruto de mon cunyat, / ¡ronca en tota la seua ànima! / ¿Això és que els mosquits li piquen? /
¡No et picarà taràntula!⁸⁴

- I ací el caràcter de la sang és el responsable d'una major susceptibilitat per a ser picat per les puces. En efecte, es tracta d'una idea molt arrelada popularment: els mosquits i uns altres insectes tenen predilecció per determinades persones —piquen més vegades o fan les faves més grans, per dir-ho col·loquialment— perquè tenen la sang “dolça” o més “calenta”:

SEBASTIANA: Aguarde que venga, pues, / la época de las pusas, / que ni acostá, ni de pie, / puede una vivir...

ARTEMISA: Mamà, / davant d'este cavaller...

SEBASTIANA: Amigo, como vosotras / no las sentís, pues tenéis / en cuenta de sangre, horchata... / y a mi me pasa al revés, / que en allegando el calor, / ¡uf!, ardo como un cuet; / las replego todas.⁸⁵

1.2.5. Supersticions

- En Escalante la superstició a penes si apareix. De fet, sols en un sainet els fantasmes tenen el seu lloc —*Als lladres!*— però per a fer burla de la por que desperten. No obstant això, podem trobar algunes referències a estar *empecatat* —ple de pecats— quan en *La casa de Meca* a Pere li ixen les coses malament:

TOMÀS: Vosté / deu estar empecat; / no fa res que l'ixca en bé.

PERE: Des de que aquell bac peguí / quan rodant com un cudol / de cap caigüé en lo sequiol / i en lo tarquim me colguí, / des d'entonses tot m'ix mal.⁸⁶

En este fragment de *El tio Cavi·la*, Ramon ens fa una sèrie de senyals de malendreç que associa amb son nebot, com vore un borinot per l'aire, eixir-se'n la clau del pany o rodar la mà de morter.

RAMON: Io ha fet observacions... / [Apart, a Valero] I seria un sacrifici... / Pues hi ha coses molt patents. [...] Ton fill és de mal agüero. / Hi ha senyals que el seu perill / ningú desconéixer pot. / Sempre que ve ací ton fill / veig per l'aire un borinot. / Ell no xafa estes rajoles / que no nos passe algo estrany; / ¡vols més que [e]ixir-se'n del pany / la clau i caure ella a soles! / ¿En quina casa has vist tu, / des de dalt l'escudeller, / rodar la mà de morter / sinse tocar-la ningú? / ¡Pues, fill, Déu que me perdone, / pero en vista d'eixos casos, / en quant ell aguaita els nassos / en seguida m'aborrone! [...]

VALERO: ¡Quan io dic que estàs guillat! / ¡I hu prenc en formalitat / sabent del peu que coixeges!

RAMON: Te rius, i el meu cos se posa / com la pell de la gallina.

VALERO: ¿Vols que te diga una cosa, / Ramon? ¡Que si vas aixina, / prompte t'obriran la fossa!⁸⁷

En general, les supersticions que hi apareixen estan tractades de manera burlesca i ridiculitzant-les.

- No he trobat cap menció explícita del mal d'ull però crec interessant traure esta intervenció de Sunsión, que protesta pels continus requeriments de son pare.

⁸⁴ *Barraca en lo Cabanyal*. (S16) 1872: 876, v.29-32.

⁸⁵ *Les coentes*. (S47) 1895: 2139-2140, v.210-221.

⁸⁶ *La casa de Meca*.. (S02) 1867: 226, v.184-191

⁸⁷ *El tio Cavi·la*. (S19) 1873: 1001-1002, v.356-388.

SUNSIÓN: ¡No mos farà mala nina!⁸⁸

Nina o nineta és la manera col·loquial de referir-se a la pupil·la de l'ull. Encara que el context no siga massa aclaridor, “*fer mala nina*” probablement signifiqui fer mal d'ull⁸⁹.

- Tenim també un grup de passatges que relacionen les malformacions físiques amb alguna classe de significat preternatural. Com ara la presència d'un fic:

MESPANTOFLES: ¿Saps lo que indica este fic? / Amor i ambició.

SIMONET: ¡En efecte!

MESPANTOFLES: Tens afán de relluir, i de ser algú.⁹⁰

De tota manera no falten supersticions tan populars com la de donar sort tocar-li la gepa a un geperut —en este cas, trobar-se'l—:

PEPA: Hui ha trobat a un geperut; / hui tot m'eixirà de cara.⁹¹

O esta altra que associa trobar un coixo amb un mal senyal:

DOLORES: Quan io entropessí en un coixo, / abans, a l'eixir de casa, / ia diguí: mala senyal, / algun pesarot m'aguarda.⁹²

- En *L'escaleta del dimoni* hi ha una veïna que tira les cartes i coneix secrets per al “mal d'amors” (vid. 6.1.4. *Curanderisme i màgia*).

1.2.6. Devocions i salut

- La salut és un bé que Déu ens dóna i pel que cal estar-li agraït. Esta certea popular es veu a sovint reflectida en els textos.

SUSANO: I si és io, gràcies a Déu / estic a on vosté me veu, / més fresc que una cama-roja.⁹³

PEPETA: [...] gràcies a Déu no estic / ni siquiera costipà.⁹⁴

- A més de conservar la salut, en cas de malaltia s'apel·la a Déu per a que intervinga en la sanació de l'afectat:

TADEA: ¿I don Antonio?

RITA: ¡Ai, el pobre! / En lo llit en dos sangries / m'ha dit que està el So Maties.

TADEA: Déu faça que se recobre.⁹⁵

⁸⁸ El deu, dèneu i noranta. (S01) 1861: 183, v.8.

⁸⁹ ESCALANTE, 1995: 210, n.5.

⁹⁰ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1580, v.306-309.

⁹¹ *Un buen moso*. (S43) 1890: 1999, v.395-396.

⁹² *Ibid.* (S43) 1890: 1999, v.391-394.

⁹³ *La sastresseta*. (S03) 1867: 279, v.651-653.

⁹⁴ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.181-182.

⁹⁵ *La casa de Meca*. (S02) 1867: 245, v.773-776.

I molt relacionat amb això estan les veneracions als sants i les oracions. El fragment que seguix replega el costum de pagar per a que determinades persones pregaren en intercessió d'unes altres: malalts, morts o, simplement, per a mantindre la salut i evitar la malaltia.

PEPE: Salude / en tot el acatament...

CARMELA: Gràcies.

PEPE: No cal preguntar / si està bona, pues hu veig / en la salut que respiren / els colors d'eixe pamet.

CARMELA: Té raó. Res me fa mal / per ara, gràcies a Déu.

PEPE: Quatre duros tots els dies (Destosiendo con fuerza.) / li done a un cego, només / per a que diga oracions / per la salut de vosté.

TOMASET: ¿Tots els dies quatre duros / d'oracions?

CARMELA: ¡Mare de Déu! / ¡Quin ull obriria el cego!⁹⁶

El recurs a la intercessió d'un sant o una verge per a protegir-se d'alguna classe de desgràcia té un exemple paradigmàtic en la següent intervenció de Micalet, que invoca tota una llista de vàrgens protectores i de Cristos. És interessant ressaltar la presència, junt a figures reconegudes de l'hagiografia cristiana, d'algunes invocacions poc ortodoxes, com podrien ser la de la Mare dels Cucs o del Crist de contra les boires.

MICALET: P'a llevar-me la por / reclamar-me io dec / a les mil devocions / que m'agüela coneix. / Mare de Déu Grossa, Mare del Socós, / de la Cova Santa, / dels Cucs i del Do. / De contra les febres, / de contra l'espasme / de contra la pesta, / de contra el bocatge, / Cristo del Pasillo, / Cristo del Perdó, / de la Buena Muerte / y del Panteón; / de contra les boires, / de contra la pedra, / de contra la gruga, / de contra la seca.⁹⁷

Cal recordar que, a més de la salut, els sants també protegixen de fenòmens atmosfèrics. Com a mostra la devoció no explicitada a Santa Bàrbera, a qui s'invoca en cas de tronada.

DIEGO: I també, / pe'a quan trone, un tros de ciri / pasqual i un ram de llorer.⁹⁸

- Una idea primitiva que a hores d'ara és manté com a costum social és la de saludar quan una persona esternuda. Diverses cultures donen diverses fórmules, però totes es relacionen en origen amb la idea d'un esperit, bo o roïn, que entra o ix del cos. Segons la qualitat que se li done, l'esternut tindrà una consideració bona —bon presagi era per als grecs— o mala —com entre els hindús—. En tot cas, la cristianització del costum donà lloc a la substitució de les salutacions genèriques per altres en consonància.

CASIANO: ¡Atxís...! ¡a m'ha co[n]stipat. (Estornudando.)

MARCEL·LINA: ¡Jesuset!

CASIANO: ¡Dios se lo pague!⁹⁹

⁹⁶ *Mentirola i el tio Lepa.* (S26) 1876: 1333-1334, v.233-247.

⁹⁷ *Als lladres!* (S23) 1874: 1204, v.903-922.

⁹⁸ *Ibid.* (S23) 1874: 1189, v.438.

⁹⁹ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 762, v.149-150.

2. El ser humà: parts i funcions

2.1. La vida i la mort

La mort no es tracta específicament en els sainets escalantins, llevat del cas de la cotorra de Prisca de *Tres forasters de Madrid* que mor d'un dispar accidental. No obstant, en l'apartat del vocabulari es pot comprovar l'abundància de tèrmins relatius a la mort, a morir, a matar i a llevar-se la vida, molt més freqüents i variats que aquells que parlen de la vida i el naixement.

- De la vida pot ser interessant fer notar la importància que se li dóna a la respiració com a fenomen vital, fins al punt que es considera sinònims *alena* i *viure*:

MICALET: ¿Ester ia difunt o alene?¹⁰⁰

A més, deixar d'alena servix per a senyalar la mort:

PRISCA: ¡Muerta mi cotorra, muerta! [...]

CHESINTO: Pero, ¿no alena? / Home, quant m'alegre.¹⁰¹

- El lèxic relacionat amb la mort permet estudiar com es percep este fenomen i quals són els signes que l'acompanyen.

- L'agonia *pre-mortem*: *estar [algú] fent carasses* (en este cas, per asfíxia).
- La atonia muscular que fa tòrcer el coll: *fer coll de figa, girar la cara al costat*.
- D'igual manera, canvi d'expressió facial per la atonia: *tancar els ulls, girar la boca al costat* (en este cas també pot fer al·lusió a la asimetria en què queda la boca i la cara en general després d'una hemiplegia).
- La deshidratació de mucoses i pell: *quedar-se sec, fer d'algú un tros de moixama*.
- Rigidea i frigidea *post-mortem*: *deixar ert o dejar tieso; estirar les cames o la pata; quedar-se com un tito*.
- A més, en certes maneres de matar obtenim informació anatòmica grossera o d'agressions que es consideren mortals: *traure els fetges o el lleu, desbudellar, destripar, obrir en canal, degollar, desnucar, descabellar*.

¹⁰⁰ *Als lladres!*. (S23) 1874: 1195, v.609.

¹⁰¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1411, v.721b-722b.

2.2. Etapes de la vida

2.1.1. La criança dels fills: les ames de llet

- Durant molts segles ha segut pràctica habitual, sobre tot entre les classes benestants, el recurs a les nodrisses o ames de cria, dones que alletaven els infants d'unes altres dones, a sovint al mateix temps que els propis. Escalante reflecteix esta realitat en dos de les seues obres. En *Una nit en la Glorieta* Engràcia, l'ama, es troba per casualitat amb Manolita, a la que diu "filla meua".

EXPECTACIÓ: ¿Es el ama?

MANUELA: ¿El ama? [...]

ENGRÀCIA: ¡Vinga ací la filla meua! (Abrazando a Manolita) [...] ¡Sinyor, io no em puc avindre! / En tres anys que no l'ha vista / com s'ha estirat, ¡filla meua! / ¡Si pareix l'atre dia / quan io me l'acaronava!¹⁰²

Més avant observem com Engràcia s'enfada amb son pare de Manolita perquè este les recrimina una excessiva efusivitat:

ENGRÀCIA: Xa, ¿quin filaís és este? / ¿Això és que te cels de sa tia?¹⁰³

I com s'atorga el dret a intervindre en els assumptes amorosos de la jove:

ENGRÀCIA: Atenga i perdone / que li trenque el dir; al cap / vosté és pare, no li hu negue, / pero io me l'ha crià / i tots sabem lo que tira...¹⁰⁴

En *Jeroni i Riteta* la relació nodrissa-filla de llet es retrata amb una major profunditat. La mort de la mare biològica de Riteta força son pare a deixar-la a càrrec d'una ama d'Albuixec —població pertanyent a l'Horta Nord, relativament prop de la ciutat— que la cria fins ben entrada l'adolescència —setze anys—. Resulta curiós el fet que Riteta no torna al costat de son pare fins la mort de la segona esposa d'este i madrastra de Riteta. Per altra banda, la criança de la xica junt a Jeroni, fill biològic de l'ama Tona, donarà lloc a l'amor entre els dos jóvens i al nuc argumental de l'obra.

PEPE: Tu, / per ser io condescendent, / has passat en casa l'ama / que te crià en Albuixec / setze anys.

RITETA: Com no ha conegut / més mares que ella...

PEPE: Justet.

RITETA: Veja: tindria io mesos, / morí la meua, i vosté / se tornà a casar.

PEPE: D'això / no parlem ara. Ací estem / en que si no tanca els ulls / ta tia...

RITETA: Madastra...

PEPE: Bien. / A estes hores, no t'arranquen / de la barraca.

RITETA: Pot ser¹⁰⁵.

¹⁰² *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 601-602, v.457-477.

¹⁰³ *Ibid.* (S09) 1870: 604, v.551-552.

¹⁰⁴ *Ibid.* (S09) 1870: 607, v.663-667.

¹⁰⁵ *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 954, v.21-34.

- En un altre fragment obtenim un testimoni del voler que s'arribaven a professar ama i filla de llet. Pepe, el pare, ho atribuïx a un deslletament tardà en al·ludir la giripiga, substància amarga que s'untava als mugrons per a que els xiquets deixaren de buscar el pit. En tot cas, deixa clar que no sempre era fàcil la separació dels familiars de llet.

RITETA: ¿I a les festes no aniré?

PEPE: Ni pensar-ho. Ia escriguí / pe'a que envien al moment / la roba que te deixares.

RITETA: Bueno, io me moriré. / Ia m'heu dia l'ama Tona.

PEPE: ¡Mà que és inyor! Bons estem. / ¡I als dèsset anys! Si diguérem / té dèsset mesos, comprenc / que li tirara... ¡Mal viatge! / ¡Eixa ama segurament / no se posà giripiga! / ¿Ia plores? ¡Voto a Lusbel! [...]

RITETA: ¡Ai, Jeroni! / ¡Dos mesos que et plore ausent!¹⁰⁶

I per a acabar, una cita en la que els dos enamorats i germans de llet identifiquen haver mamat d'igual pit amb compartir la mateixa “naturalea”.

RITETA: Parlant de tu, a lo millor, / ¿saps què diu? ¡Que eres un burro!

JERONI: Gràcies. ¡Mereix una surra! / Pues mira, si això t'ha dit, / mamant els dos d'igual pit / a tu t'ha tra[c]tat de burra. / No pot negar-ho.

RITETA: Justet.¹⁰⁷

2.1.2. Creixement i adolescència

En fer-se grans els xiquets experimenten una sèrie de canvis fisiològics que en alguns casos queden reflectits en els textos estudiats. Els més citats són els referents al creixement del cos pròpiament dit.

LLIBERATO: ¿Tu saps / com s'ha fet de alta?

GAYETANO: Pauleta / ha creixcut molt.¹⁰⁸

ENGRÀCIA: En tres anys que no l'ha vista / com s'ha estirat, ¡filla meua! / ¡Si pareix l'atre dia / quan io me l'acaronava!¹⁰⁹

BERNAT: ¡Tu has pegao una cresida!¹¹⁰

En el següent fragment un aparent desenrotllament excessiu dels xiquets dóna lloc a una interessada confusió sobre la seua edat real.

RAMON: Los chicos / s'embotiran como puedan / en medio asiento.

MOZO: ¿Tan grandes / como son?

JOAQUINA: Si manifiestan más edad, es porque están / muy desenrollados.

MOZO: Esa razón l'administraor / puede que no l'atienda.

RAMON: Hombre, si se desenrollan / los chicos, ¿es culpa nuestra?¹¹¹

¹⁰⁶ *Ibid.* (S18) 1872: 955, v.56-68.

¹⁰⁷ *Ibid.* (S18) 1872: 966, v.441-447.

¹⁰⁸ *La Patti de Peixcadors.* (S40) 1884: 1863, v.8.

¹⁰⁹ *Una nit en la Glorieta.* (S09) 1870: 602, v.475.

¹¹⁰ *Ibid.* (S09) 1870: 602, v.482.

¹¹¹ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1013, v.705-715.

- Es pot dir que l'adolescència no apareix com a tal en els textos ja que en l'època es passava pràcticament sense solució de continuïtat de ser xiquet a ser adult. En les xiques solia estar marcada per la menarquia, que senyalava la conversió en dona casadora. En els hòmens la línia era més boirosa i venia marcada per canvis físics com l'aparició de la barba, canvis psicològics com manifestar el caràcter propi dels adults, i fets socials com iniciar-se en el tabac o eixir de quintes i fer el servici militar.

En este fragment veem l'interés de Gonsalo per passar a “*ser un home*” i poder així començar a festejar amb les xiques. Per desgràcia per ad ell ni la “*negroreta raspoza*”, ni començar a fumar ni el seu caràcter encara infantil li donen peu ad això.

GONSALO: Això de xic / m'ofén.

OLÀRIA: Vaja un home grave.

GONSALO: ¿No? Pues mira, ezta zetmana / ia puga zer que m'afaiten / i ahir me fumí trez púroz / d'a zizó zinze torbar-me.

OLÀRIA: Li afaitaran el bigot / postfs.

GONSALO: ¿Qué no està aguaitant-me / per ací una negroreta / raspoza? ¿I a qué canzar-ze? / ¿No hu manifesta de zobra / el caràcter?

OLÀRIA: Bon caràcter. / I en lo mercat l'atre dia / estava tirant-li erraes / a un datilero.¹¹²

- El retard en eixir el pèl de la cara —o siga, en manifestar-se els caràcters sexuals secundaris— genera les burles dels altres. En *Matasiete, espantaocho* un jove rep el malnom de *Xiquet* per este motiu i es lamenta de ser blanc, és a dir, de ser imberbe i tindre clara la pell de sa cara.

VIÇANTETA: Algú li ha dit / que se volem, i com sap / que te diuen El Xiquet / de malnom, se sol fisgar / preguntant-me si sóc nóvia / o ninyera teua. [...]

XIQUET: ¡Com ha de ser! ¡Sóc tan blanc...!¹¹³

Pitjor encara, el seu físic comporta la negació social del pas a l'edat adulta a pesar de les protestes del jove que, com diu, ja l'han vist “*eixir de quintes*”:

TOMASA: Contesta, sinse immutar-te, / que busque nóvia quan tinga / pèls en la cara i s'afaita.

XIQUET: Com m'han vist eixir de quintes / i en la cara pèls me falten, / molts me diuen el Xiquet. / En efecte, no tinc barbes, / mes quan una ocasió aplega, / no en tinc, però sé arrancar-les.¹¹⁴

- Encara que no sempre és així, un tema recurrent en Escalante és el conflicte amorós d'una xica jove, generalment adolescent, que vol un xic de la seua edat i que s'enfronta al desig dels pares que volen per a la jove un pretendent més major i, en aparença, de millor posició social. Tot i que els jóvens reïxen triomfadors i que Escalante ridiculitza les relacions forçades per interés, és en *El xiquet del Milacre* on esta crítica es fa més àcida i

¹¹² *El xiquet del Milacre*. (S33) 1878: 1624, v.515-529.

¹¹³ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1908, v.31-42.

¹¹⁴ *Ibid.* (S41) 1884: 1927-1928, v.653-660.

descarnada en insistir en la desproporció d'edats. A més, Manuela protesta perquè es vullga fer casar una xica de sols quinze anys.

RUFINA: Fes-te càrrec / que encara no té setze anys / la xica, i ell és molt matxutxo.
 [...]

MANUELA: ¿I quin pare del món casa / a una xica d'eixa edat?

BRUNO: Filla, a senta Semprònia / la casaren en catorze, / ia veu, i fon una santa.

MANUELA: Seria jove el marit.

BRUNO: Dels cinquanta-cinc passava.

MANUELA: ¡Pobreta! ¡Així guanyà el cel! / Io, a eixe temps, que era una falla, / si em casen en un agüelo, / me tiren un llibrell d'aigua.

BRUNO: ¡Dona, dona, no amotine! / ¡El home a eixa edat...!¹¹⁵

2.1.3. La madurea

- Quan apareix explicitada, la madurea ve caracteritzada per la lluita contra l'envelliment. El recurs més habitual és el dels cosmètics, com poder comprovar en el següent fragment (parlarem més extensament d'este tema en l'apartat dedicat a la higiene personal):

MANUELA: ¡Pues ella porta / damunt mala polseguera!
 RUFINA: Encà és jove.
 MANUELA: Té deu anys / més que io.
 RUFINA: No els manifesta.
 MANUELA: Aixina, vista de llunt, / com se retoca i arregla...¹¹⁶

- A mitan camí entre la madurea no acceptada i la vellea es troba Tónico, protagonista de l'obra d'igual nom. És en este sainet on més dura es fa la sàtira dels qui es neguen a reconèixer la seua edat real i segueixen comportant-se com si foren jóvens. Els continus atacs de Bertomeu s'han d'entendre en clau del ridícul que Tónico frega constantment i no en una censura als signes d'envelliment que lògicament manifesta. Destaquem els següents:

— Dificultat per a alenar en fer un esforç moderat com pujar unes escales;

TONICO: ¡Buf! ¡Trenta-set escalons! / Casi no puc alenar...
 PRIMO: ¡Tónico!
 TONICO: ¡Adiós, caro Primo! / Deixa'm assentar-me. ¿Saps / que és capaç esta escaleta / de rebentar a un cavall? / Volguí muntar-la en dos bots...
 PRIMO: ¡Home, si muntés botant!
 TONICO: Com u és jove, se figura / que res el té que cansar.¹¹⁷

— Diversos dolors de tipus reumàtic

TONICO: Figura't que io patixc , / aixina de quan en quan, / d'un reuma que me se clava / en lo copró.
 PRIMO: [Apart] No és estrany; / el dicho diu que, caldera / vella...¹¹⁸

¹¹⁵ *El xiquet del Milacre*. (S33) 1878: 1608, 1614, v.35-37, 221-234.

¹¹⁶ *Ibid.* (S33) 1878: 1612, v.143-148.

¹¹⁷ *Tónico!* (S30) 1877: 1506, v.109-118.

¹¹⁸ *Ibid.* (S30) 1877: 1509, v.215-220.

— i l'evidència facial

BERTOMEU: Xe, lo que no permanenceix / igual és la teua cara.

TONICO: Fill, pues no estic malaltús; / sols el doloret del braç...

BERTOMEU: Desenganya't, que te'n vas / a escape cap a Bellús.

TONICO: Pero el dolor en un trico / se cura i no deixa mella.

BERTOMEU: No prevaliques, Tónico, / estem ia en la Vilavella.

TONICO: ¡Anda! No res lo que afig... / El hombre, com dijo el otro, / als quaranta anys és un potro.

BERTOMEU: Pues tu deus ser potro i mig.

TONICO: ¡Vaja una enrònia! M'encenc.¹¹⁹

— que es manifesta amb les arrugues (pata de gall):

TONICO: L'home al fi se reconeix / i diu: caballo, detente.

BERTOMEU: No comprenc lo del cavall.

TONICO: Quan d'u molt fogós se trata...

BERTOMEU: Tu, si tens algo, és de gall.

TONICO: ¿De gall, ¿qué tinc io?

BERTOMEU: La pata. / Eixa no es pot amagar, / ben marcà la tens ací.

TONICO: Bertomeu, t'empenyes hui / en fer-me desinquetar.¹²⁰

Un joc de Tónico amb els jóvens genera l'àcida burla de tots, que li atribueixen alifacs i els "picors" propis del desig sexual insatisfet en persones majors¹²¹:

SILVERIA: Pregunte qué tiene.

TONICO: ¿"Tengo"?

PEPE: Picores.

TOMÀS: Moquillo y flato.

TONICO: No jue més.¹²²

L'obra acaba amb una declaració moralista de Bertomeu, qui augura un pervindre ben fosc a Tónico que ha malbaratat la seua joventut darrere de les xiques sense haver volgut mai comprometre's amb ninguna.

BERTOMEU: Hui que els achacs / i arrugues de la vellea / a la força te fan vore / que no eres més que una plepa, / trobaràs l'amor que inspira / la co[b]dícia vil i cega.¹²³

2.1.4. La vellea

Com hem comentat en l'apartat anterior, la lluita contra l'envelliment és un tema present que dóna joc per a dedicar-li una obra sencera. Una variant, més centrada en la vellea i els recursos màgics per a combatre-la, és la paròdia de la llegenda de Faust, *L'agüelo Cuc*, en la qual el protagonista inicia l'obra amb un monòleg amb el qual descriu

¹¹⁹ *Ibid.* (S30) 1877: 1512, v.333-347.

¹²⁰ *Ibid.* (S30) 1877: 1513, v.378-386.

¹²¹ Vid. l'apartat 2.7.1. Al·lusions sexuals.

¹²² *Ibid.* (S30) 1877: 1524, v.717-719.

¹²³ *Ibid.* (S30) 1877: 1529, v.849-854.

les coses a les que la vellea li ha obligat a renunciar, els falsos remeis que ha provat i els alifacs que el castiguen:

CUC: ¡Quines nits! Entre la tos / el reuma i els alifacs, / apegar els ulls no puc / i m'alce desesperat. / ¡Ai, què lletja és la vellea! / ¿Què se feren, a on estan / de la meua joventut / aquells feliços instants? / ¿Aquells dia de borrasca, / paelles i berenars / i els xelindrons, als que io / era tan aficionat? / Perduts per a sempre els plore; / però si tinc que ser franc, / lo que trobe més de manco / en la meua soletat, / és l'amor d'aquelles xiques / que no puc olvidar mai. [...] En l'ansia de conservar-me / pe'a elles fet un xaval, / busquí llibres i receptes / d'un curandero afamat. / De bàlsem i d'eixarops / me vaig beure una ferrà... / i tot inútil; la boca / s'ha quedat sense quixals, / la gepa em creix, els cabells, / si algú me'n queda, són blancs; / i a l'últim m'han convertit / en agüelo Cuc els anys. / ¡Quien me ha visto y quien me ve! / ¡Pobre, arropit i albergat / en esta infeliç coveta / de Burjassot...!¹²⁴

- La percepció de la vellea com una edat de la vida marcada per les limitacions físiques queda també manifesta en la següent anotació de l'autor:

AA: Este personaje [Matildo, de malnom Corruixetes] andará [...] con la torpeza propia de la edad que representa.¹²⁵

L'edat de Matildo ronda els cinquanta anys si atenem la comparació amb el possible prenent de la seua cunyada¹²⁶ i que té trenta-dos anys més que la seua dona Paca¹²⁷. Resulta remarcable que a eixa edat se li atribuïxen dificultats per a acaminar.

- També queda constància de la pèrdua de les dents pròpia de les edats avançades. Pepe du dèsset anys festejant, d'ahí la ironia de Casimiro al·ludint a l'envelliment:

PEPE: Per això em veu fadrí: / perquè l'espere fa temps, / i esperant dies i dies / s'ha allargat el casament.
CASIMIRO: ¡Ai...! Pues abans de casar-se / encà li cauran les dents / o se morirà la nóvia [...]¹²⁸

- En tot cas, la descripció de la vellea no pot resultar més descoratjadora que la que ens conta Tadea quan intenta persuadir Roquet perquè no es case amb una dona major per interessos crematístics.

TADEA: Un pervindre d'alifacs / i migranyes, sí senyor. / Si io dec pendre-hu a risa: / que no serà deliciós / quan l'agüela per la nit / li diga, plena d'amor: / "Roque, frégame las camas, / que tengo una rampa atrás; / cariño, dame el ingüento / aquel de basilicón; / amante, ponme el empastro / de malvines"
ROQUET: [Apart] ¡Santo Dios! [...]
TADEA: Pues mà quin[a] atra / cuando empiese doña Flor / a llevar-se dents postisses / i guates.
ROQUET: Tinc ariçons / de pensar-ho.
TADEA: Desditxat, / si s'ha de caure redó / al vore que ese peinado / hecho con tanto primor / se lo quita, i en lo cap / li queda un rabet de gos.
ROQUET: ¿Un rabet? No el veig, iestic / ple d'espasme i aprensions.¹²⁹

¹²⁴ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1571-1572, v.1-38.

¹²⁵ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1751, v.AA.

¹²⁶ *Ibid.* p.1750, v.23.

¹²⁷ *Ibid.* p.1750, v.38.

¹²⁸ *La Consoladora*. (S39) 1880: 1834, v.267.

¹²⁹ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2083, v.592-615.

La mateixa tàctica apareix en *La "senserrà" del mercat*. Casiano és un home major propietari d'una botiga, el qual vol casar-se amb Carmeleta. Ramonet, el seu aprenent, està enamorat de la xica i no perd ocasió d'atacar el previst enllaç. La descripció que fa de les nits de l'hipotètic matrimoni, farcida d'alifacs, és com per a acovardir a la més valenta, encara que Carmeleta, que només vol fer-lo rabiar, es mostra indiferent:

RAMONET: ¡Tonta, més que tonta!

CARMELETA: ¿Io tonta? Molt sàvia. / ¿Agüelo en pessetes? / ¡Pues és mala ganga!

RAMONET: ¿Quin goig poden fer-te / mil duros de plata / quan, sinse peluca, / li veges la calba / i es queixe del reuma / i arrastre la cama? / ¿I tu, no desmaies? / ¿I no t'acovarda / pensar que eixes roses, / si un bes te demana, / les mústie el polvillo / que el nas li mascara? / ¡Quines nits t'aguarden!

CARMELETA: ¡Dormiré poc blana!

RAMONET: Si es queixa del flato, / si la tos li agarra, / segur que no apegues / els ulls hasta l'alba.

CARMELETA: Per molt que amotines...¹³⁰

Les burles del jove Ramonet arriben fins a posar en dubte la potència sexual del seu mestre, d'una manera indirecta però ben clara¹³¹:

RAMONET: ¿Vosté no es va a casar? / Pues mestre, io no tinc cor / p'a vore llàstimes, clar. / Un home que ia no pot / en la bul·la... Desenganye's, / al ficar-se en eixe trot / si cau se trenca les banyes. / Entre recels i cu-cucs / s'ha de vore en l'aigua al coll; / vosté ia està massa moll / pe'a ficar-se en eixos bucs. [...] Com se case, / mestre, requiescat in pase: / no dura vosté huit dies.¹³²

2.3. La persona en general

No abunden les descripcions extenses dels personatges en el teatre escalantí. No obstant, hi ha dos monòlegs que crec d'interés.

- En el primer *Sunsió* es queixa perquè Carmelito la deixa per una forastera empolainada, reclamant les virtuts de la naturalitat i la bellea de les dones valencianes.

SUNSIÓN: ¿Té valor pe'a ni siquiera / comparar-me de cent llegües...? / Home, mire'm vosté a mi / des de la planta al rodete, / que pe'a mirar-se s'ha fet / este cos, i el pamet este. / Ací no agarren els polvos / ni el xerol, ¿usté me entiende? / el llustre, i el permanent / color d'estes roses fresques, / no es compra en les droguerías, / ni en casa Tifón el venen. / Del meu percal, en el garbo / que arrambra per a on passege, / no hi ha ni dos dits de puesto / a on amagar-se pogueren / la guata i el cotó-en-pèl / que tantes castanyes peguen, / porque aquí todo es legítimo, / con canela y rechupete. / A eixe ninot enflocat, / diga-li vosté, so mueble, / que en Valencia és a on se cria / la sal del mundo i el pebre. / Que ací, vaja per a on vaja, / i a on se gire, vorà sempre / el aire d'un cos que priva / o el brillo d'uns ulls que cremen. / ¡En fi, que en eixe concepte, / presente'a a on se presente, / val més una valenciana / que cinquanta madrilenyes!¹³³

¹³⁰ *Ibid.* (S13) 1871: 774, v.539-561.

¹³¹ Vid. l'apartat 2.7.1. Al·lusions sexuals.

¹³² *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 767, v.333-350. L'expressió *no poder en la bul·la* no està documentada pel DCVB però Sirera interpreten que deu equivaldre a tindre tan poques forces que no es pot alçar ni una bul·la, un full de paper. També suggerixen que es tracte d'una al·lusió al fet que els ancians i els malalts estaven exempts de dejunar i, en conseqüència, no els calia comprar la bul·la de dispensa (ESCALANTE, 1995: 787, n.48). *Estar massa moll* és una al·lusió ben clara a la suposada impotència sexual de Casiano pel fet de ser vell.

¹³³ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1398, v.311-342b.

- En el segon monòleg Salvaora descriu amb *carinyo* —difícilment comprensible, per altra banda— la foto del seu amor que la desprecia i pel despit del qual està a punt de botar des de dalt del Micalet. Són interessants les múltiples deformitats del xic, extremadament caricaturitzat per a realçar la sàtira de l'autor contra els suïcidis dels enamorats.

SALVAORA: Si ells no munten [dalt del Micalet], a este hores / hagueren tengut ia fi / les meues penes. Gabino, / permetix que esta infeliç (Saca un retrato de fotografia) / per última volta bese / palpitant d'amor el pit / el teu retrato adorat. / ¡Quant rebién està! ¡Qué al viu! / Hasta la mella i els barros / de la cara li han [e]ixit. / La barruga de l'orella, / com està un poc de perfil, / no es veu, i el vèrbol del nas / a penes se distingui. / ¡Qué figura tan simpàtica! / Casi no es coneix ací / que té un muscle més alt que atre; / açò sempre favorix... / Gabino, traïdor Gabino, me condemnes a morir, / per una guilopa agüela / que te matarà a pessics / com les bruixes volaores / quan te fiques en lo llit. / Era la meua planeta; / pacència: s'ha de cumplir. / Mundo amargo... ¡Adiós! / ¡Quin bot / vaig a pegar!¹³⁴

- A banda d'estes descripcions diríem que integrals, les mencions que es fan sobre les persones se centren en la dicotomia gros/prim, que permet una gran expressivitat popular. Ocasionalment es parla d'estar *templat*, *robust* o similar. Tot açò no deixa d'estar emparentat amb l'associació popular entre el sobrepés i la salut, i la primor i la malaltia. De fet, normalment es parla de la massa corporal en el context d'una valuació de la salut. Una relació completa de les expressions sobre esta qüestió es pot consultar en els apartats del *thesaurus* i lèxic.

2.4. Sabers morfològics i anatòmics

2.4.1. Terminologia anatòmica

Sense entrar a valorar el rigor i exactitud d'eixes denominacions, és evident que dins el llenguatge natural hi ha una sèrie de paraules i expressions que servixen per a designar parts del cos tant de les persones com dels animals, que en ocasions coincidixen i en unes altres no. Eixe cabal lèxic pot estar influït, evidentment, pels sabers científics de la comunitat, però en gran mida responen a la necessitat de donar un nom a cada cosa que es perceba amb individualitat i a l'evidència que aporten les activitats quotidianes. És dir, de la pròpia experiència casolana de cuinar animals vénen tèrmens tan clars en el seu context però amb tan poca precisió anatòmica com *entranyes* o *coradella*. S'identifiquen els budells, tan el gros com el prim, però no es esperable sense influència externa que se reconeguen les diverses parts de l'intestí prim. Quant més afinem en els detalls, menys probable serà que pertanga a l'univers de la població general. Per altra banda, en el llenguatge anatòmic popular a sovint es fa referència a on es creu que està una víscera per

¹³⁴ Des de dalt del Micalet. (S31) 1877: 1553, v.471-498.

a parlar de determinades molèsties i trobem expressions com *fer mal els renyons* quan en realitat es parla d'una lumbàlgia, *fer mal el fetge* i assenyalar-se l'hipocondri esquerre, etc. En uns altres casos és la forma externa la que condiona el nom i entra en joc l'analogia: expressions com *rosari de l'esquena* per a referir-se al conjunt de les apòfisis espinoses de les vèrtebres o l'*aleta del cor* per a parlar de les aurícules cardíques en són bona mostra.

El llenguatge anatòmic que trobem en els sainets escalantins és, fonamentalment, enumeratiu. No trobem explicacions que ens indiquen si el personatge sap exactament de què està parlant, encara que sí és apreciable un canvi de registre segons la professió del mateix. El recurs a la deformació amb intenció còmica en ocasions ens despista i resulta difícil dir si l'autor ha usat malament certa expressió a propòsit o si realment ha *esvarat* per manca de recursos propis. En certs casos veem com un agent sanitari —un barber— usa una terminologia que vol semblar culta i la intencionalitat és evident —*ganglios* > *gànguilos*—, però en altres ocasions és més mal de dir:

RAMON: [Apart] Sols d'ouir-lo, malagana / me retenta. [Alt] ¿Y en el cuerpo / los congrios, por dónde paran?
NICOLÁS: Hipocondrios. El barbero / de mi pueblo lo explicaba. / Los tenemos... aquí... en la / membrana pituitaria.¹³⁵

Fa la impressió que Escalante volguera ridiculitzar tant Nicolás com els coneixements anatòmics del barber del seu poble. De fet, quan els barbers parlen de medicina sempre ho fan delatant la seua falta de formació acadèmica. A més, quan entre a escena Juanito, l'estudiant de medicina, els tèrmins mèdics seran, en general, usats amb propietat.

He trobat rònegament una descripció topogràfica del cos. En el context de considerar el cor com l'òrgue dels sentiments, Matietes senyala que la mirada de menyspreu d'una xica és com un punyal que se li clava en el cor, junt a la mamella esquerra —dit açò no sense vacil·lar—.

MATIETES: A un xic del caràcter meu / eixa expressió l'assessina. / M'ha clavat vosté un punyal / bajo la tetilla derecha, / junt al cor; vullc dir, la izquierda. / ¡Ia ni sé d'anatomia!¹³⁶

En conjunt, cal destacar l'abundància tèrmins anatòmics col·loquials, en especial per a referir-se al cap, i com a curiositat el que no aparega registrada la paraula *llavi(s)*, normal en valencià actual, sinó la molt més informal *morro(s)*.

¹³⁵ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1007, v.556.

¹³⁶ *Trapatroles*. (S44) 1895: 2046, v.580-585.

De l'anatomia interna es registren una bona quantitat de vísceres. Com a conjunt, les ja mencionades *coradella* —es referix especialment a les toràciques— i *entranyes*.

- Del tòrax i coll tenim *ganyet* —úvula—, *vedat* —glotis—, *gargamell* —tràquea—, *pulmó* —cultisme clàssic—, *lleu* —forma popular encara que també clàssica de referir-se al pulmó—, *cor* i *aleta del cor* —aurícula—.
- De l'abdomen tenim *fetge*, *melsa*, *estómac*, *boca de l'estómac*¹³⁷, *budells*, *sagí* —que a més de greix significa epipló— i *renyó*. Cal destacar que encara que es nomena la *fel* com a substància, no hi trobem la *bufeta* en cap ocasió. Tampoc es fa menció a cap òrgan reproductor ni a la bufeta de l'orina, evidentment més per una qüestió de pudor que no per ignorància.
- Del sistema nerviós trobem el *cervell*. Fora de les vísceres tenim els *nervis*, però no com a estructura anatòmica concreta sinó com a causa de les alteracions nervioses. Únicament hi ha una ocasió en què pareix referir-se a una estructura orgànica:

GASPAR: ¡Si io no parle respeto / als nyervis de l'esqueleto! / Io vaig a la part moral.¹³⁸

En este fragment cal entendre *esqueleto* com a conjunt de l'organisme.

- Té interès destacar l'element descriptiu d'alguns tèrmins relatius a l'estructura òssia. Així, trobem *andamià de les costelles*, *rosari de l'esquena* i *ansa del coll*. L'ansa del coll, com ens diu el DCVB, és la primera vèrtebra cervical —l'atles— i per extensió la regió del coll situada prop de dita vèrtebra i que és el punt d'unió del cap i l'espina. Rep el seu nom de la seua forma toroïdal que recorda una ansa.
- Com a hipòtesi, vullc aventurar la possibilitat que *romana* o *romaneta* siga un nom popular de l'axis, la segona vèrtebra cervical. Esta vèrtebra té un pivot que servix d'eix a l'atles i permet la rotació del cap sobre el coll, de manera que la seua morfologia podria recordar la llengüeta de la bàscula dita romana. No he trobat cap font que documente esta accepció, però heus ací unes escenes que permeten fer esta suggerència. En la primera, hi ha una escena de confusió amb quatre personatges i Viçantet alça el gaiato amenaçadorament. No consta que arribe a descarregar-lo en ningú, però la situació tampoc permet descartar-ho. Tot seguit, Susano diu que ja li han “*desfet la romana*”:

VIÇANTET: I puesto que s'empenya / en voler portar casaca, / li vaig a pendre les mides. (*Alçant el gaiato*.) [...]
SUSANO: ¡Mos mata! [...] Ia m'ha desfet la romana.¹³⁹

¹³⁷ En el text, dins l'expressió *estar mal de la boca del ventre* o *de la boca de la barriga*. Segurament es referixen a piroso o reflux gastroesofàgic. No és possible determinar si quan parlen de *boca* ho fan pensant en el càrdies —l'esfínter esofagogastric— o en l'epigastri, que és la regió abdominal a on solen reflectir-se els dolors gàstrics.

¹³⁸ *La sastresseta*. (S03) 1867: 273, v.462.

L'altre fragment trobem Facundo, que en contemplar l'abisme pel qual es vol llançar se li posa la carn de gallina i se li eriça la *romaneta*. Si la interpretació apuntada és correcta, igual que l'ansa del coll dóna nom a la regió externa, la romana donaria també nom a la regió corresponent del coll —en realitat pràcticament la mateixa, equivalent al tòs—, que sol estar coberta per una pelussa fàcilment eriçable en situacions de por.

FACUNDO: Adiós, Mariana; / a botar vaig la barana... / ¡Xe, però açò està molt alt! / ¡Ver el abismo te inquieta, / naturalesa mesquina...! / ¡Pos no tinc carn de gallina / i ariça la romaneta!¹⁴⁰

No obstant els meus comentaris, respecte a la primera expressió Sirera pensen que no es tracta d'una frase feta però que seguint la situació els pareix evident que significa que els acontentiments li han fet perdre l'equilibri mental, el trellat, a Susano¹⁴¹. En relació a la vigència de l'expressió, val fer notar que entre les dos obres citades passaren deu anys.

- Per a una relació més exhaustiva i de les variants formals o lingüístiques, vid. la secció C05. *Anatomia del thesaurus*.

2.4.2. Estructura de l'organisme

- Hi ha rònegament una pista de la concepció estructural de l'organisme:

CARMELITO: ¿Corina? ¡Con qué violencia / todas las fibras del cuerpo / se estremesen!¹⁴²

Esta menció a les fibres del cos probablement siga una recialla de la doctrina fibril·lar, segons la qual l'estructura de l'organisme estava formada per diminutes fibres que començaren a percebre's amb el desenrotllament de la microscòpia. Esta doctrina es consolida en el segle XVII i domina en el XVIII. amb la difusió de les lents acromàtiques en la segona dècada del XIX els microscopis milloren la resolució i permeten que en 1839 Schwann afirme que la cèl·lula és la unitat elemental de l'estructura i de la funció dels sers vius, superant definitivament l'antiga doctrina fibril·lar¹⁴³.

2.5. Processos fisiològics

Les reflexions fetes al voltant dels sabers morfològics servixen per als fisiològics. Hi ha una sèrie de processos que fa el cos que es poden reconèixer simplement per

¹³⁹ *Ibid.* (S03) 1867: 282, v.770-779.

¹⁴⁰ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1554, v.52-526.

¹⁴¹ ESCALANTE, 1995: 289, n.82

¹⁴² *Tres forasters de Madrid.* (S27) 1876: 1383, v.616-618

¹⁴³ LOPEZ PIÑERO, 1990: 61.

l'experiència i que, filtrats i interpretats pel garbell cultural, formen part del bagatge comú d'una societat. Com a tals, els trobem en la literatura. No obstant això, dels textos ací estudiats obtenim una informació molt més minsa que de l'apartat anatòmic. L'estructura del sainet, poc adequada per a les descripcions, fa que en tot cas tingam pistes indirectes sobre el funcionament del cos. Així, a pesar que és evident el coneixement dels grans sistemes fisiològics —la respiració, la circulació, la digestió, els sentits, etc—, són poques les dades que recuperem.

- La respiració és essencial per a la vida com ha quedat dit en la secció 2.1. *La vida i la mort*, fins al punt que *alenar* i *viure* devenen sinònims.
- De la circulació queda registrat el moviment del cor (batecs) i el pols, que dóna lloc a una de les denominacions de les temples per ser un lloc on és fàcilment identificable. Podem trobar també com el pols servix com a senyal diagnòstica:

JUANITO: El pulso le encuentro débil. / [Apart] ¡Qué mano tan suavísima!¹⁴⁴

- La digestió no apareix com a tal però sí indirectament, com quan un aliment senta malament.

RAMON: Pues, señor, res me fa mal. / però no estic bo; la causa / pe'a mi, són els formatgets / d'ahir.¹⁴⁵

També la fam dóna peu a una gràfica imatge dels efectes vegetatius, com el llagimeig i els badalls:

PERE: Vejam ara de torrar-se / si queda per dins alguna / sardina, que ia les llàgrimes / hasta per lo nas me xorren / cada volta que badalle.¹⁴⁶

- Les reccions vegetatives apareixen amb una certa freqüència, sobre tot les relacionades amb el canvi de color de la cara —enrogir o empal·lidir—, les relatives al sistema neuromuscular —tremolor, xanglot, badalls—, i a la pell —aborronar-se, pell de gallina, pèls de punta—.
- Es mencionen els cinc sentits tradicionals, sent el tacte els més ignorat.

CORINA: Lisonjero... A ver si en breve / me escribe usted otros versos, / ¿eh? Sea usted complaciente.
CARMELITO: Pondré mis cinco sentidos.¹⁴⁷

¹⁴⁴ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1763, v.482.

¹⁴⁵ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1004, v.440.

¹⁴⁶ *La casa de Meca*.. (S02) 1867: 234-235, v.450-454.

¹⁴⁷ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1397, v.292b-295b.

2.6. Funcions superiors o cerebrals

2.6.1. *Les emocions*

Tampoc abunda la informació sobre les funcions superiors, encara que el protagonisme de les *passions* en les obres dóna molt de lèxic relacionat amb l'agitació emocional i els *nervis*. D'este tema parlarem amb extensió en la secció 3.3. dedicada a les alteracions que produïxen les emocions. De moment, sols apuntar que l'amor, el disgust, la indignació, la irritació, les fluctuacions de l'ànim, la por, les aprensions i els cels estan presents condicionen en gran mida la salut.

2.6.2. *Pensament, enteniment, memòria i consciència*

Poca cosa es pot dir d'est apartat, llevat de deixar constància que en els textos trobem pistes indirectes a través de les quals sabem que es coneixen i nomenen les funcions cerebrals superiors.

- Es distingix, indirectament, el discurs normal del pensament —pensar en general— de l'enteniment o juí, de manera que s'apel·la al juí per a actuar amb trellat i, recíprocament, es dirà que perd el juí aquell que actua de manera incoherent o es torna “*loco*”.

SO TADEA: Vés-te'n de davant de mi, / que em faràs pedre el juí.¹⁴⁸

- La memòria i els oblitls fisiològics també estan presents.
- Es distingix entre dormir i les disminucions patològiques del nivell de consciència com la que ocorre en un desvaniment i, en consonància, es distingix entre *despertar* i recobrar el *coneiximent*. També es parla de somnis i d'insomni —*desvelos*—.

2.6.3. *Intel·ligència*

No pareix estar massa clara la divisió entre intel·ligència i erudició. En tot cas és una capacitat valorada com ens diu Lepe:

LEPE: Açò no és compra en dine[r]s. (Señalando la frente.)¹⁴⁹

2.6.3.1. *Caràcters físics associats a la intel·ligència*

- La saviesa apareix associada a la intel·ligència i a l'hàbit d'estudi, que sembla implicar alteracions en el físic. Així, Pepe s'estranya del bon aspecte de Serapio a pesar de “*lo que es calfa la testerola*”:

¹⁴⁸ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 201, v.630.

¹⁴⁹ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1968, v.604.

PEPE: Home, lo que a mi me pasma / és que estiga tan lluït / i tan roig; en lo que es calfa / la testerola, devia...¹⁵⁰

Idea que tornem a vore en *Lepe i Talala*:

COQUERA: Sempre cavil·lant, a l'últim / te s'aiguarà la mollera.¹⁵¹

- Una altra associació ben present és fa amb la calvície. S'interpreta que els savis han de ser calbs, tant de forma natural,

BERTOMEU: ¿No trobarem un chiquillo / gordillonet, en levita?

SALVAORA: Sí; que al llevar-se el sombrero / pe'a fer-me una cortesia, / notí que estava un poc calvo.

BERTOMEU: Calvo, justets, això indica / que es uno de esos talentos...¹⁵²

com per a donar imatge en consonància:

GASPAR: [...] hui en dia no hi ha un sabio / que no s'afaite la testa.¹⁵³

2.6.3.2. *Persona poc intel·ligent, inepta o tosca*

Resulta sorprenent la quantitat de formes i maneres de descriure la falta d'intel·ligència o d'habilitat, usades normalment en sentit despectiu com una espècie d'insult. Des del punt de vista mèdic poden tindre interès les expressions que explícitament apunten al cervell com a centre del coneixement.

no tindre cervell / tindre el cervell ple de fum

VAORO: ¡Ton pare no té cervell!

DOLORES: Ple de fum en esta casa / el tenen tots.¹⁵⁴

ser baixet de davant

MARIA: [...] es pensa / que el van a fer general. / Ell i el so Vicent, els dos / són prou baixets de davant.¹⁵⁵

tindre manco cervell que un samaruc de séquia

PETRA: In la tua testa / tenere manco servello / que un samaruco di séquia.¹⁵⁶

De l'únic personatge que aparenta tindre un cert retard mental, Talala, en parlem a l'apartat següent.

2.6.3.3. *Incapacitació mental*

En *Lepe i Talala* tenim un curiós testimoni de la inimputabilitat dels minusvàlids psíquics. Ja comencem amb la declaració de Talala que diu que no sap què es fa:

¹⁵⁰ *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 960-961, v.260-267.

¹⁵¹ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1953, v.113-114.

¹⁵² *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1290, v.34-39.

¹⁵³ *La sastresseta*. (S03) 1867: 268, v.265.

¹⁵⁴ *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 524, v.499.

¹⁵⁵ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 383, v.62.

¹⁵⁶ *La Patti de Peixcadors*. (S40) 1884: 1873, v.341.

TALALA: ¡Recafís! / ¿Pos no veu que com sóc tonto / no sé lo que em faç?¹⁵⁷

I el jutge li dóna la raó absolut-lo d'unes destrosses per a desesperació de Lepe, que ha de pagar pels dos.

LEPE: Bé, si me multen / a mi, a ell el tancaran / i tindrè eixe gust.
 MENEOS: Me pense / que ara estàs equivocacat, / pues pagues tu per los dos.
 LEPE: ¿Io per los dos? ¿Com?
 MENEOS: Pagant.
 MICALETA: ¿No veus que Talala és tonto?
 TALALA: ¿No veus que sóc tonto? Clar...
 MENEOS: El jutge l'absolgué.
 LEPE: ¡Cristo!¹⁵⁸

De tota manera no està clar fins a quin punt Talala és tan *talala* com es vol fer. En esta ocasió aprofita per a abraçar la filla de l'alcalde, a qui vol, argumentant una altra volta que no sap què es fa:

TALALA: ¡És gran el meu sentiment! / Consola'm en un abraç.
 MICALETA: ¿Qui? Vés i abraça a una mula.
 TALALA: Com sóc tonto, dissimula; / és que no sé lo que em faç.¹⁵⁹

Finalment fer notar que a més del reconeixement del jutge del fet que Talala no és jurídicament responsable dels seus actes, el seus suposat retard permet a l'alcalde alliberar-lo *in extremis* del servici militar per a que així es puga casar finalment amb sa filla Micaleta. Talala i Miquela es lamenten perquè al primer li ha tocat en el sorteig entrar en quinta i fer el servici militar, davant la desesperació de l'Alcalde, pare de Miquela, que volia casar-los per a evitar la deshonra de la xica

ALCALDE: Dignes: / ¿tu tens algo que al·legar?
 TALALA: Si, sinyor.
 ALCALDE: ¿Què?
 TALALA: Que sóc tonto.
 ALCALDE: ¡Cert! No havia io pensat. / Corre el número, i del quatre / passa al cinc.¹⁶⁰

Novament serà Lepe qui eixirà perjudicat, ja que és el número cinc i ha d'anar en compte de Talala.

2.7. Sexe i reproducció

2.7.1. Al·lusions sexuals

En el sainet escalantí el desig sexual no sol manifestar-se massa explícitament, encara que en ocasions siga ben patent, normalment en situacions en les que un home madur o francament vell intenta fer un acostament a una xica molt més jove:

¹⁵⁷ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1952, v.83-85.

¹⁵⁸ *Ibid.* (S42) 1895: 1958, v.285-293.

¹⁵⁹ *Ibid.* (S42) 1895: 1963, v.449-452.

¹⁶⁰ *Ibid.* (S42) 1895: 1971, v.727-732.

CLARA: Bon dia.

SANDALIO: Ia en tinc un[a] atra [criada]. / ¡Cavallers, i quina hembra! / ¡Guapa xica! Avant, avant. / ¡Xe, si vore-la mareja!¹⁶¹

DIEGO: [...] ¡Ai! Io en vore a una chiquilla / aixina, del seu pamet, / me'n vaig com se'n va una calça, / per punts.¹⁶²

En el següent fragment l'incens servix de metàfora per al joc de la seducció:

D.JAUME: ¡Home, vaja un cos templat! / ¿Eixa qui és?

RAFEL: Barbereta.

NÀSIA: La reina del carxofar.

[...]

D.JAUME: A una inquilina / tan reguapa i sandanguera / com vosté, ¿qui pot negar-li...?

BARBERETA: Gràcies per la incensaeta, / pero eixe incens ia no torba.

D.JAUME: Sin embargo, encà fumeja.

NÀSIA: ¡Xe, mà l'agüelo bascó, / quin humor!

RAFEL: A la vellea, / el dimoni sabater.

D.JAUME: ¿De veres que no festeja?

BARBERETA: Estan molt perduts el hòmens.

D.JAUME: Això ia hu dia m'agüela / l'any vint-i-tres. Però tots / no són iguals, Barbereta. / Io en conec algú...

[...] [Apart] Detin-te, llengua.¹⁶³

- Les referències a la diferència d'edats com a condició que trenca l'harmonia de les relacions també es constant. Com ara tenim l'exemple del diàleg entre Manuela i Bruno, tret a col·lació pels plans d'este, ja matxutxo, de casar-se amb una xica de quinze anys:

BRUNO: Filla, a senta Semprònia / la casaren de catorze, / ja veu, i fon una santa.

MANUELA: Seria jove el marit.

BRUNO: Dels cinquanta-cinc passava.

MANUELA: ¡Pobreta! ¡Així guanyà el cel! / Io, a eixe temps, que era una falla, / si em casen en un agüelo, / me tiren un llibrell d'aigua.

BRUNO: ¡Dona, dona, no amotine! / ¡El home a eixa edat...!¹⁶⁴

En el mateix sentit de crítica a les parelles massa desiguals tenim la “senserrà” que dóna nom a l'obra homònima, en la qual la So Ramona compara la parella de Carmeleta i Casiano amb dos figures típiques de la Processó del Corpus de VLC, Judit —una xica joveneta— i Noe —popularment conegut com l'Agüelo Colomet— per a ressaltar la diferència d'edats. Més sarcàstic és Ramonet, qui li diu a Carmeleta que no tastarà la carn sinó que s'haurà de conformar amb el peix per les nits, burlant-se de la presumpta impotència sexual del vell. La burla es farà encara més punyent amb la cànvida rèplica de Casiano un poc més avant, menció a la *pansa* inclosa:

SO RAMONA: (Cantando) De la processó del Corpus / fareu un quadro complet, / prop de l'Hermosa Cudit / l'agüelo del Colomet.

RAMONET: ([Id. i] señalando a la choricera de enfrente) Mira en la xoriceria / quins xoriços hi ha en lo techo; / pues tu estaràs a pa i aigua, / i per la nit abaetxo.

¹⁶¹ *Les criaes*. (S35) 1878: 1693, v.653-656.

¹⁶² *Als lladres!* (S23) 1874: 1189, v.427.

¹⁶³ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1105, v.370-372, 409-424.

¹⁶⁴ *El xiquet del Milacre*. (S33) 1878: 1614, v.227-234.

[...]

CASIANO: Li han dit que ací es moriria / de fam, i com cosa certa / que les hores passaria / al balcó, en la boca uberta / mirant la xoriceria. / ¿Li pareix, ¡válgame Dios!, / que açò no clama vengança / quan ella sap que una pansa / que io tinga és per als dos?¹⁶⁵

- Col·loquialment patix o té “picors” qui demostra un excessiu desig sexual, normalment insatisfet. Té un sentit despectiu i habitualment s’aplica a dones o a persones majors ja que, segons l’ideari popular, no és propi —no està bé— d’estos grups experimentar tal desig.

Casimiro reconeix que quan veu Malaena li agarren picors, a la qual cosa la xica protesta entre altres raons perquè és amiga de la muller de Casimiro:

CASIMIRO: Els canons que a mi m'abrasen / massa que saps tu quins són... / Els teus ulls...

MALAENA: Vamos, ia ixqué / en la màrrega a arrastrons [...]

CASIMIRO: Dignes que eres molt / sandunguera, i quant te veig / perc l'esme. [...] ¡Salero punxós! / ¡Si me tens encandilat...! Escolta: si vals un món / i sempre que véns ací, / sempre m'agarren picors.

MALAENA: Pues toque la guitarreta / com els xitxos...¹⁶⁶

Més descriptiu és este fragment on trobem que a Casiano li han tret “Picores” de malnom pels “agobios” i els “desvelos” que patix.

CASIANO: A soletes com un junc / me quede allí en lo meu quarto, / i passe uns desvelos i uns... [...]

CARMELETA: ¿Estava mal?

CASIANO: Ia fa temps...

CARMELETA: ¿De la migranya o els fums?

CASIANO: D'eixes picors tan contínues / i eixos agobios.

CARMELETA: ¡Jesús! [Apart] No debaes li han tret "picores".

CASIANO: Com ara estic més robust...

CARMELETA: ¡En tanta civà de perla / i xicòries que li bullc...!

MARCEL-LINA: [Apart] ¡Este agüelo és un cuet...! / Me s'antoixa el meu difunt.¹⁶⁷

Que el malnom no era gens ben rebut ens ho demostra la indignació de Casiano en enterar-se:

CASIANO: ¡Gall de garbera! / ¡D'ouir-la em salten els polsos! / ¡Ja tinc la migranya! [...]

SO RAMONA: ¡Guilopo! ¡Agüelo picores!

CASIANO: ¡Picores! ¡La sang m'ofega!¹⁶⁸

- Interessant per infreqüent és esta mostra de desig en una dona —que a més ja és madura— davant les manifestacions d’afecte de dos enamorats:

ROSA: Basta, por Dios, tal exceso / de cariño en mi presencia: / señoritos, más prudencia / que, al fin, yo no soy de yeso.¹⁶⁹

¹⁶⁵ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 780, 781, v.719-726, 749-757.

¹⁶⁶ *La Consoladora.* (S39) 1880: 1846, v.686.

¹⁶⁷ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 769, v.396-412.

¹⁶⁸ *Ibid.* (S13) 1871: 772, v.480-501.

¹⁶⁹ *Angelito.* (Sc) 1864: 344, v.357.

De tota manera, com ja he dit no està ben vist per a una dona, sobre tot entrada en anys, demostrar interès sexual. Per això Calamanda s'ofén quan Pepa li tira en cara que és una “*escalfida*”:

PEPA: ¡Oïxca, so xatxaueta, / més val baixa [de classe social] que escalfida!

CALAMANDA: ¡Insolentes!

MATILDO: ¡Calamanda, no te disgustes!

PEPA: Feu til·la / en seguideta, que donya / Calamanda s'escotifla.¹⁷⁰

- La identificació del desig sexual amb un foc intern —s'associa al calor i la força— queda reflectit en esta divertida lamentació de Cuc, qui veu que el rejuveniment operat per la màgia del dimoni Mespantofles no ha segut suficient per a fer-lo capaç de tornar a seduir les xiques.

CUC: O sóc en amor un ruc, / o encara no tinc prou foc; / o encendre'm en foc no puc, / com, per falta ia de coc, / quan era l'agüelo Cuc.¹⁷¹

- Per últim trac ací esta escena de seducció ben allunyada de l'ideal de l'amor romàntic i amb un component físic innegable. Bertoldino és el nebot de Calixto, l'amo de la casa on servix Mariana, que protagonitza una escena que hui dia qualificaríem d'autèntic acaçament sexual.

BERTOLDINO: ¿Qui més lladrona que tu?

MARIANA: ¿Io?

BERTOLDINO: Veges qui m'ha robat / l'apetit i la salut / i hasta la son. Io, que abans / roncava com un obús i estava més fort que un toro / i era el meu pap un llaüt; / ara me toque i no em trobe, / pues m'he quedat com un junc. / ¡Tu sí que estàs palpudeta! (Cogiéndole de las manos) ¡Quina pell! ¿Pareix tissú?

MARIANA: Sinyoret, estiga's quiet.

BERTOLDINO: ¡Marianeta, si no puc!

MARIANA: Faça un poder

BERTOLDINO: ¡Impossible! / ¿ No veus que la sang me bull? / ¿Que el meu pit és una estopa; / i una chispa d'eixos ulls / que me toque, és suficient pe'a encendre'm com un pelut?

MARIANA: Tire's de cap en lo pou / i s'apagarà, segur.

[...]

BERTOLDINO: ¡Ui! / ¡Que manetes! Necessite / tindre tota la virtut / pe'a no fer: ¡ham! (Haciendo como que se las muerde.)

MARIANA: ¡Siñoret, / estiga's quiet! ¡Eixe abús...!

BERTOLDINO: Siento aulor de carne humana / y soy un caribe; ¡ahum!

MARIANA: ¡Que me raspa en lo bigot / i em fa cosquerelles!

BERTOLDINO: Dus, / deixa'm besar-les.

MARIANA: No jue.¹⁷²

2.7.2. Gestació, natalitat, fecunditat i mortalitat infantil

¹⁷⁰ *Un buen moso*. (S43) 1890: 2014, v.885-890.

¹⁷¹ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1585, v.466-470.

¹⁷² *Als lladres!* (S23) 1874: 1184-1186, v.285-324.

- La gestació no apareix explícitament, encara que sí hi ha una menció a la permanència del fetus dins el ventre de la mare en el context d'una evident exageració:

BALTASAR: És mató de naiximent; / en lo ventre de sa mare, / necessitava ia un carro / de "majos".¹⁷³

En *Una sogra de castanyola* tenim l'únic embaràs de l'obra escalantina, si bé l'estat no el coneixem per l'aspecte físic de la protagonista, Rosa, sinó per la declaració de Rosendo, el seu marit.

VIÇANTET: (Por Rosa) ¿Esta jove?

ROSA: Servidora.

ROSENDO: És ma muller.

VIÇANTET: ¿Ta muller dius?

ROSA: Por la Iglesia / y por lo civil.

VIÇANTET: Pos, xe, / ¿no anaves a cantar missa? / ¿Tonto estic!

ROSENDO: Missa de tres: / dos que som i el que eixirà, / si Déu vol, quan siga temps.¹⁷⁴

Més avant trobem una al·lusió als vòmits i nàusees que a sovint afecten les dones en els primers mesos de l'embaràs.

ROSENDO: Hi ha més encara: / Rosa escopinaya d'un modo / estos dies que m'alarma. [...]

CHESINTA: Alceu-se. Ell, delicat; / ella... la dolça esperança / de tindre un fill de mon fill / en los meus braços, ¡m'encanta!¹⁷⁵

En efecte, *escopinyar* com a eufemisme col·loquial per *vomitar* apareix com un dels senyals més precoços de la gestació. En este fragment Vicent amenaça en anar-se'n de casa al primer signe de que la dona de Baltasar torne a quedar en estat:

VICENT: En quant veja escopinyar / a sa muller, d'esta casa / me n'ixc i no torne mai.¹⁷⁶

Un altre signe característic de la gestació que hi trobem és l'augment del diàmetre abdominal, referit a un personatge absent del sainet:

PURA: Esta falda es de la tía; / y su talle, ya ves tú...

RUFA: [Apart] Es claro, hallándose en vísperas...¹⁷⁷

Rufa fa notar com la imminència del part justifica que la roba de la gestant siga ben ampla i inadequada per a Pura.

¹⁷³ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1929, v.685-688.

¹⁷⁴ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1250, v.39b-46b.

¹⁷⁵ *Ibid.* (S24) 1875: 1274, v.869b-881b.

¹⁷⁶ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 401, v.687.

¹⁷⁷ *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 519, v.340-342.

- En *Un grapaet i prou* es descriu l'únic part dels sainets d'Escalante. Val comentar la brevetat del procés —poc més avant sabrem que es tracta d'una múltipara— i l'alegria amb què el pare rep la notícia a pesar que els recursos econòmics escassegen:

AA: Al levantarse el telón aparece Pepeta sentada cerca de la puerta del tío Vicent, meciendo a un niño de corta edad que tendrá en los brazos; la tía Maria, saliendo del cuarto del tío Baltasar y dirigiéndose a la ventana [...] suponiendo que habla con una vecina de enfrente.
[...]

MARIA: Si sinyora, ia n'ha eixit, / i en tota felicitat. / ¡Dona, jo me faç creus! / A les onze estàvem juant / al burro en la so Lleuïsa, / la muller de l'escolà. ---- ¡Oi, mire, a les onze i mitja: / allò va ser un rellam[p]! --- Un xicot; quan vosté el veja / pareix que tinga dos anys. / Baltasar balla en un peu, i això que en este ia en van / tretze; ¡vaja una collita! / Però ell sol dir que al remat / els fills dels pobres tots naixen / en un rotllo baix del braç.¹⁷⁸

- En la mateixa obra es fan unes interessants referències a la mortalitat infantil. Ja sabíem que la dona de Baltasar —qui, per cert, mai ix a escena— havia tingut tretze fills, però Vicent ens informa que només sis en sobreviuen.

VICENT: Dona, a mi les criatures / me maregen a una llegua / que les tinga; ¡Conque ací / que hi ha mitja dotzena / i totes, com se sol dir, / caben baix d'una pollera!

MARIA: ¡Ai, si vixqueren els tretze!

VICENT: Viuríem en la goleta.¹⁷⁹

Una mortalitat infantil de set sobre tretze —més del 500 ‰— sembla exagerada encara que parlem d'una família humil. En 1868 la mortalitat infantil en Espanya podria rondar els 250 ‰¹⁸⁰. De tota manera esta dada és una mitjana i, evidentment, no exclou casos particulars ni el possible impacte en una sola família de les successives epidèmies de còlera.

- Un altre aspecte interessant és el de la freqüència de les gestacions. Per la quantitat d'embarossos ja podíem intuir que no s'utilitzen mecanismes de control de la natalitat més enllà dels que la pròpia natura determine. La seguretat amb què Baltasar augura un nou naixement en el determini d'un any i la posterior queixa de Maria que separa el darrer naixement de l'actual en sols deu mesos ens ho confirmen.

BALTASAR: [...] no te he dicho / de que aquí doña Tomasa / y mi amigo don Visente / son los padrinos... Tin calma, / a l'atre hu seràs; ia saps / que en cumplir un any, no marra.

MARIA: Això encara està per vindre.

BALTASAR: ¡Un terno que fora!

[...]

¹⁷⁸ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 381-382, v.AA-24.

¹⁷⁹ *Ibid.* (S04) 1868: 384, v.93-100.

¹⁸⁰ Esta mitjana és una estimació feta de la comparació de la situació d'uns altres països i de l'evolució demogràfica valenciana de la que ja es tenen dades estadístiques precises. S'accepta que per a 1900 la situació havia millorat i se situava en 184'1 xiquets menors de cinc anys morts per cada 1000 naixcuts vius. La davallada continuà al llarg de tot el segle XX fins arribar al 26'0 ‰.en 1970 (GARCIA BENAVIDES, 1992: 18).

MARIA: De desaires ya estoy farta... / Lo menos hase dies meses, / cuando tuvo a Baltasara, / ya quedé yo en ser padrina / del que por ahora tocaba.

D^aTOMASA: ¿Diez meses?

BALTASAR: Ya es de cajón.¹⁸¹

En una altra obra, *L'herència del rei Bonet*, trobem una nova al·lusió als parts i a l'elevada fecunditat de la dona de Nicolàs:

BARBERA: ¡I el pobre don Nicolàs, / el mestre d'escola! Xico, / sa muller parí el dima[r]ts.

BLAI: ¿Ha parit un[a] atra volta? [...] ¡Pues no amolla pocs Bonets!

BARBERA: ¡Si en tenen una niuà...!¹⁸²

2.7.3. Herència

Des de temps antics, la pertinença “a la mateixa sang” ha tingut el paper que actualment atribuïm a la genètica. La sang era sinònim d'estirp i expressions com “vindre de sang noble” o “de mala sang” cobraven així tot el seu significat. Aporte dos cites sobre la persistència d'esta noció, explícitament relacionades amb la *mala sang*:

SO TADEA: ¿Tu pegar? / Si véns de sang de roïns... / Però... no em vullc sofocar.¹⁸³

ROSA: Desagraïda, / ¡quan tots devíeu besar / la terra que io calcigue! / Mes veniu de mala sang.¹⁸⁴

- Trobem a sovint el reconeixement empíric de la semblança entre els membres de la mateixa família, sense que s'especifiqui perquè ocorre este fenomen.

a) La més freqüent, lògicament, és la semblança de pares a fills:

ISABEL: [Apart] Esta és una escopinyà / de son pare. ; aquell també / era així: un... tros d'animal; / no tenia explicativa / però en una garrofà...¹⁸⁵

MARIA: ¿Que a qui li sembla? ¡Jesús! / Dona, és una escopinyà / de son pare; el mateix toldo / de la cara, els ulls, el nas; / ¡qué més!, hasta la barruga / que té ací en lo llagrimal... / ¡I pareix tan bondadós!¹⁸⁶

IGNACIA: Fill, son hijos de su padre; / por fuesa de han de semblar.¹⁸⁷

CHESINTA: ¡Infeliç! Toda ha salido / a Gimenes, a su padre.¹⁸⁸

¹⁸¹ *Ibid.* (S04) 1868: 396, v.529-536, 552-558.

¹⁸² *L'herència del rei Bonet.* (S38) 1880: 1795, v.297-303.

¹⁸³ *El deu, dèneu i noranta.* (S01) 1861: 200, v.601-603.

¹⁸⁴ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 477, v.79-82.

¹⁸⁵ *La sastresseta.* (S03) 1867: 264, v.100-104.

¹⁸⁶ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 382, v.25-31.

¹⁸⁷ *Un torero d'estopa.* (S17) 1872: 916, v.35-36.

¹⁸⁸ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1271, v.764b.

b) i la que es dóna entre germans:

MATIETES: Me pren per mon germà, / que té en mi gran semejança.¹⁸⁹

c) encara que no falten altres parentescs com la de tio-nebot:

CALIXTO: ¿Es fill? (Señalando a Miquelo)

TONI: Nebot.

CALIXTO: Prou se semblen.

TONI: Fill de mon germà, el Ratera.¹⁹⁰

- Curiosament, l'única obra en què apareixen bessons, ressalta el diferent caràcter dels dos, a pesar de la gran semblança física que dóna lloc als equívocs argumentals. S'ha de dir que es tracta de bessons de sexes distints, ço és, necessàriament dizigòtics, la qual cosa en tot cas afavoriria la situació inversa —diferències físiques més aparents—.

CONCHA: ¡Si mi hermano fuera otro! / Es tan cortito de genio, / tan pusilánime... tan... / simple... que no me atrevo...

ROSA: Es verdad, nadie diría / que son ustedes gemelos; / tan sólo en el parecido / de la cara y el cabello: / lo demás, tan... ¡encogido!¹⁹¹

- A més de la semblança de físic i caràcter, s'accepta que certes malalties poden passar de pares a fills. En este cas es parla del vapor —histerisme—, una afecció que no és hereditària però que, quin dubte cap, es pot “deprendre” en un ambient familiar “adequat”:

DOLORES: No llame ustet, / ya pasó; esta enfermedad / la he sacao de mi mamá.

VAORO: [Apart] Pos mira, gran cosa has tret.¹⁹²

2.7.4. Transvestisme

Com a curiositat trac ací este fragment de la atípica *Angelito*. En esta sarsuela l'equívoc partix de dos bessons de sexes diferents —dizigòtics per tant— de gran semblança física i diferent caràcter. El xic, Angelito, es disfressa de dona per a assistir a un ball amb la intenció declarada de protegir la seua novieta d'un pretendent més major, en compte d'anar, acompanyar-la com a parella i donar la cara. Deixant a banda el punt de surrealisme de l'argument, el cas és que Angelito es troba ben a gust en les robes femenines de sa germana —ja s'encarrega l'autor de deixar clar que té un caràcter “dèbil”,

¹⁸⁹ *Trapatroles*. (S44) 1895: 2048, v.640-641.

¹⁹⁰ *Als lladres!* (S23) 1874: 1192, v.502-503.

¹⁹¹ *Angelito*. (Sc) 1864: 340, v.174-182.

¹⁹² *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 522, v.427-430.

ço és, poc masculí per als estàndards de l'època— i es vana de passar per dona sense cap problema.

ANGELITO: Cálmese usted, que también / mi sentimiento es grandísimo; / detesto los pantalones, / y si por hoy me resigno, / en asomándome el bozo / al punto me suicido. (AA: Música.) Con este traje / y mi figura / y mi gracejo / tan natural / hasta el Gran Turco / se hace unas gachas / y lleva un mate / descomunal. / Viva mi gracia, / viva mi sal / que estos petardos / consigue dar.¹⁹³

¹⁹³ *Angelito*. (Sc) 1864: 362, v.970-987.